

Over Multatuli. Deel 11

bron

Over Multatuli. Deel 11. Huis aan de Drie Grachten, Amsterdam 1983

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_ove006198301_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

[Nummer 11]

G.W. Huygens

In memoriam Henri A. Ett

(Rotterdam 4 augustus 1908 - Delft 6 oktober 1982)

Namens het bestuur van het Multatuligenootschap vervul ik de droeve plicht, een woord van afscheid te spreken bij het heengaan van ons erelid en onze medebestuurder Henri A. Ett. Ik doe dit in overleg met onze voorzitter prof. Stuiveling, die in verband met zijn lichamelijke toestand niet in staat is zijn huis te verlaten, en hij heeft mij verzocht u mee te delen dat hij dit juist nú meer dan ooit betreurt. Ook ik betreurt dit heel erg, want wie zou beter dan Stuiveling kunnen getuigen van het vele dat de overledene voor ons genootschap, en voor de Multatulistudie in het algemeen, tot stand heeft gebracht in nauwe samenwerking met hem! Aan de samenwerking van Ett en Stuiveling is het te danken dat de Multatulistudie na 1946, mede op inspiratie van Du Perron, in nieuwe banen is geleid, waardoor de figuur van Eduard Douwes Dekker in onze cultuurgeschiedenis eindelijk de plaats kon innemen die hem toekwam.

Henri is méér geweest dan een bewonderaar van Multatuli: evenals Du Perron voelde hij zich in tal van opzichten met D.D. verwant, en hij vereerde hem zoals hij geweest was, met zijn geweldige kwaliteiten èn met zijn zwakheden. Evenals de onafhankelijk denkende, volstrekt ondogmatische individualist D.D. heeft Henri gelééfd naar zijn beginselen, daarbij de strengste eisen stellend aan zichzelf - en ook alles verwachtend van anderen. Hierdoor heeft hij het verre van gemakkelijk gehad, en niet zelden mensen van zich vervreemd wanneer hij zich in hen teleurgesteld voelde. Niemand heeft, naar hij mij vaak verzekerde, daaronder meer geleden dan hijzelf; in dit opzicht kwam hij zijn voorbeeld Multatuli zeer nabij, en hij aanvaardde de consequenties van zijn bijzonder gevoel voor menselijke waardigheid.

Al in de vooroorlogse jaren heeft Henri deel uitgemaakt van ons bestuur, en na het herstel van ons genootschap in 1946 was hij een van de meest bezielende krachten. Als conservator heeft hij ons bezit aan boeken, documenten en andere Multatuliana geordend en uitgebreid. Hij bewees dat zijn grootste kracht lag op het gebied van de documentatie. De wijze waarop hij door een systematisch onderzoek verloren gewaande brieven en andere bescheiden wist op te sporen, was uniek in de Nederlandse literatuurwetenschap. Niemand wist als hij de weg te vinden in openbare of particuliere archieven en andere verzamelingen; niemand wist als hij nagelaten betrekkingen op te sporen door raadpleging van oude burgerlijke stand- of bevolkingsregisters en door deductie vanuit de gevonden gegevens. Dat hij spoedig

opdrachten kreeg voor andere letterkundigen dan Multatuli stip ik hier even aan; van het zéér vele noem ik alleen maar de ontdekking van het Huydecoper-archief en de resultaten van de onderzoeken naar Herman de Man en Marcellus Emants, gedeeltelijk in samenwerking met het Letterkundig Museum. Maar voor ons blijft hij boven alles de Multatulikenner, die zijn bevindingen in tal van publikaties heeft vastgelegd. De door hem teruggevonden brieven uit Menado wierpen een nieuw licht op het leven van Dekker, de publikatie van de correspondentie met Waltman eveneens. Hij schreef over de betrekkingen van Multatuli met Delft, de stad van zijn eigen jeugd, en vond documenten over de Rotterdamse Vorstenschoolopvoeringen. Een drietal opzienbarende gebeurtenissen, waarbij Multatuli zijdelings betrokken was, leverden de stof voor het kostelijke boekje *Holland in rep en roer*. Ook wijdde hij, in 1947, een monografie aan de betekenis van Multatuli voor onze tijd, waarin de vóórtdurende actualiteit nogmaals werd aangetoond. Daarnaast zijn wij hem blijvende dank verschuldigd voor zijn zeer werkzaam aandeel in het *Verzameld Werk*.

Er is véél meer, op verschillende terreinen. Het bewonderenswaardige was daarbij, dat H. als autodidact was begonnen. Zelf vond hij dit een handicap, maar het spoorde hem aan om met de grootst mogelijke nauwgezetheid te werken en te publiceren. Op den duur verwierf hij zich een inzicht en een brede historische kennis, die menig academicus hem mocht benijden. Zijn ijver, zijn fenomenaal geheugen en zijn encyclopedische eruditie waren ongeevenaard, en zijn publikaties hadden een hoog wetenschappelijk niveau.

Tegenslagen en tegenwerking hebben zijn leven vaak verbitterd, en zijn persoonlijke karaktereigenschappen maakten hem een kwetsbaar, moeilijk toegankelijk mens, maar hij was een toegewijd vriend voor de beperkte kring van zijn vertrouwden. Veel steun en begrip heeft hij ondervonden in zijn huwelijk met Jo, van wie wij in februari 1981 op deze plaats afscheid moesten nemen - een verlies dat hij nooit geheel teboven is gekomen. Wij, zijn vrienden, weten wat deze beminnelijke vrouw in zijn leven heeft betekend.

Wij nemen thans afscheid van een goede vriend, die wij blijvend herdenken als een man van karakter en van een volmaakte integriteit.

(Uitgesproken in de aula van crematorium Ockenburgh, op maandag 11 oktober 1982)

Van de redactie

Enkele maanden geleden zijn in het Rijksarchief documenten gevonden die betrekking hebben op de ronseling van soldaten voor het Indisch leger. Die kwestie was ter sprake gekomen in *Over Multatuli 6* (blz. 49-52) en in een *NRC*-stuk van W.F. Hermans. Wij hebben toegezegd deze nieuwe gegevens in dit deel van *Over Multatuli* op te nemen, maar ze staan er niet in. Het artikel is opgehouden omdat op het laatste moment *nog meer* papieren boven water kwamen, en alleen gezamenlijke publicatie is zinvol.

Een ander plan wordt in dit deel wel gerealiseerd. Omdat wij met de publicatie over Multatuli ook *discussie* over de schrijver willen bevorderen, zoeken wij auteurs in kringen die niet positief staan tegenover zijn werk. Maar de meeste ‘tegenstanders’ gaan, om welke reden dan ook, niet op onze uitnodigingen in. Een uitzondering was prof. mr. I.A. Diepenhorst. Wij zijn blij dat hij deze uitwedstrijd aandurft: zijn kritische artikel volgt hierna.

E.F. - Em. K.

I.A. Diepenhorst

Multatuli's morele en godsdienstige problematiek

Er ligt in het schrijven over Multatuli enige gewaagdheid. De werkelijk goede biografie - ook Paul van 't Veer: Het leven van Multatuli. Amsterdam 1979 stelt teleur - die hem tekent zoals hij was, verscheen tot dusver niet. Daar hij ofschoon geenszins afkerig van staatkundige actie of breder van machtsoefening nooit als politicus slaagde, mis ik, die belangstelling koester voor parlementaire geschiedenis, hier een aanknopingspunt. Wat zijn betekenis was voor het huidige Indonesië - het vroegere Nederland overzee - vermag ik die geen speciale kennis van de tropen bezit, evenmin te beoordelen. Het is echter bekend dat Multatuli op menig gebied baanbrekende gedachten voordroeg, en voor mij als literair buitenstaander lag het voor de hand op zijn persoonlijke aanpak der meer algemeen morele en godsdienstige problemen in te gaan. Terzake van het onderwijs placht hij, die aan vrijheid hechtte, zich geweldig te laten gaan. Over sociale nood had hij, die veel armoede geleden heeft, zeer bepaald zijn opvattingen. Met betrekking tot de relatie tussen man en vrouw kon hij zich vooral in brieven, maar ook wel in publicaties openhartig uiten en in zijn levensstijl was hij nog radicaler. Zonder een wijsgeer te zijn of hier ook maar naar te streven, toonde hij over een enkele vraag, als die der natuurnoodzakelijkheid, behoorlijk te hebben nagedacht. Religieus was hij, dit lijdt geen twijfel, een man die voor beslissingen niet terug schrok - hij de menist is enige tijd rooms katholiek geweest - die geleidelijk aan zich zijn aanvankelijk geloofsbezit voelde ontglippen, die zocht en zelfs hartstochtelijk zocht, want hartstocht lag in zijn aard, en die tenslotte geen openbaring en godsgeloof meer aanvaardde: over het 'ik weet niet of er een god bestaat' kwam hij uit bij ontkenning van het godsbestaan. Toch heeft de figuur van Jezus hem steeds geboeid. Uit Multatuli's stijl blijkt de invloed van Oude en Nieuwe Testament; hij die zichzelf ook onophoudelijk een bijzondere roeping toedacht, heeft beurtelings met de profetische geladenheid van Jesaja of Joël en de apostolische simpelheid van Johannes geschreven.

Hartstocht, een geladen en simpel zich uitdrukken, het is nog niet zoveel om de figuur van Multatuli iets dichterbij te brengen, laat staan te verklaren. Was hij een groot schrijver, een voornaam karakter, een indrukwekkend mens? Men zou kunnen aanvoeren dat de Max Havelaar - evenals de Camera Obscura - een begrip vormt binnen de Nederlandse literatuur. Bij het werk van Beets denkt men aan burgerlijkheid, in haar knusheid van binnenuit een beetje hooghartig getekend. De Max Havelaar geselt daarentegen die

burgerlijkheid, omdat ze kneuterig, flemerig, benepen, geraffineerd zelfzuchtig, èn wee èn perfide godsdienstig wezen zou. Het verhaal van het diakenhuismannetje wekt meewarigheid en vertedering; daarentegen is de vertelling van Saïdjah en Adinda diep ontroerend. Toch kan Multatuli's meest bekende boek een vergelijking met Dostojewski's Schuld en Boete niet doorstaan en bezat zijn toneelwerk een uiterst magere waarde. Zijn poëzie is van geringe omvang, aanvankelijk conventioneel, later hoekig, hard, krampachtig. Wat had moeten uitgroeien tot een afgerond psychologisch geheel is fragment, is 'Unvollendete' gebleven en een meesterwerk zou het nooit geworden zijn: de geschiedenis van Woutertje Pieterse loopt telkens te veel uit, doet nu eens verward, dan weer gekunsteld, over het geheel genomen onwaarschijnlijk aan. Wie de brieven leest, krijgt in het begin een gunstige indruk. Tegenover de uiterst vormelijke Caroline Versteegh, zijn eerste vlam, houdt hij zich in: hij moet haar mede door toedoen van papa Versteegh in 1842 opgeven. Wat Multatuli aan zijn latere vrouw Everdine Hubertine Baronesse van Wijnbergen (1814-1874) toevertrouwt, is liefdevol, moedig en realistisch - hij noemde haar Everdine, Eefje, Tine met de hartelijkste toevoegingen; ze vangen door de jaren heen ook aan met 'beste hart' en verliezen dan soms bepaald aan warmte. Van meet af is hij onomwonden. Hij verbergt, mogelijk om zichzelf te bevredigen, de dingen welke in het liefdesleven spelen niet. (Volledige Werken VIII, 544, 559, 563, 663). Hij laat tegelijk al of niet gewild - ik denk het eerste want hij is romantisch èn berekenend of tenminste leep - al spoedig merken dat zijn genegenheid op hetzelfde ogenblik naar meer dan één kan uitgaan (Volledige Werken VIII, 579). Men zal van de epistels nadien vervaardigd, vanwege wat hij schreef en vanwege zijn toenmalig gedrag minder onder de indruk komen, al blijft er telkens, zo wat hij aan zijn vriend Funke toevertrouwde, veel te waarden. Thorbeckes correspondentie met eerst zijn verloofde, daarna zijn vrouw, dwingt ondanks bazigheid en betutteling van de kennelijk hooggeleerde schrijver steeds respect af. De latere brieven van Multatuli zijn, als hij ofschoon gehuwd zijn amoureuze aanleg de vrije teugel viert, en werkelijk bij tijden geheel buiten zichzelf is (Volledige werken X, 668, 686; XI, 152, 162, 205), die van een ouder, toch over zijn oren verliefd man, niet meer de 'jeune homme' die hij eenmaal bekende te wezen (Volledige werken VIII, 563), integendeel de rijpere galant, vervuld van voortdurend geldingsverlangen en stekende, overigens niet steeds aanwezige minnepijn. Zijn correspondentie met Sietske Abrahams heeft hij laten vernietigen maar er is bij hem stellig raffinement als hij zijn vrouw over nieuwe liefdes schrijft (Volledige werken X, 432) en Sietske over zijn vrouw (Volledige werken X, 301 en V.; 642; XI, 105, 115, 119, 121). Hij kon meeslepend en hartveroverend wezen, vaker is hij in zijn ikmiddelpuntigheid overdreven, berekenend, oneerlijk - een toppunt is Volledige werken X, 436 -, met schijnbaar veel, maar in werkelijkheid gering begrip voor de ander. Als zijn vrouw Tine voor hem onverwacht is heengegaan roept

hij uit: 'is de arme tobster dood?' (Marie Anderson: Uit Multatuli's leven 14), maar in een brief heeft hij het over de ontvangst van een hartverscheurend telegram (Brieven IX, 225), dat hem haar dood meldt.

Niettemin mag Multatuli alles bijeengenomen in het raam der Nederlandse verhoudingen een groot, met geen tijdgenoot vergelijkbaar, schrijver heten. Gedeeltelijk heeft hij zijn roem te danken aan de onderwerpen waarover hij handelde. Hij trok de publieke belangstelling, hij baarde opzien door afpersing, misbruik van bevoegdheid, verheimelijkt inzicht aan de kaak te stellen. Men las hem vanwege de radicaliteit van zijn denkbeelden. Niemand die zich in ons land zo kras als hij uit liet over de onderdrukking van de vrouw, de binding van het meisje aan huwelijk en gezin, het ten onder houden van natuurlijk leven en zinnelijke liefde, de dwaze reserve hier de jeugd de nodige voorlichting te geven. Zeker stuitte hetgeen hij zichzelf veroorloofde velen tegen de borst. De van spot met een kwezelachtig christendom doortrokken Max Havelaar, waarin Droogstoppel met zijn farizeïstische zelfgenoegzaamheid en Ds. Wawelaar met zijn sinistere theologische ongevoeligheid in hun onbedoelde komiekerigheid alsook in hun afzichtelijkheid werden getekend, vervreemde hem van een groot volksdeel. Maar hij wekte wat bij anderen sluimerde en de bereidheid om hem te lezen was groot. Al had hij spoedig bij de echte politici afgedaan en lukte het hem niet pogingen ten spijt om een enigermate bevredigend stemmenaantal bij een Tweede Kamer verkiezing in enig district te verkrijgen - noch te Tiel noch in Leeuwarden was er van iets anders dan een echee in 1860 sprake -, hij genoot bekendheid, hij werd - overeenkomstig zijn ideaal - gelezen. Tegelijk was het zijn gedeeltelijk aan zichzelf te wijten tragisch lot dat hij ondanks zijn in feite schipbreuk lijdend huwelijk en vele amourettes - hij gebruikt die term o.a. Volledige werken X, 314 - alsmede een schokken doorstaande, duurzame, terwille van de buitenwereld op een huwelijk - na de dood van zijn vrouw - uitlopende verbintenis met Maria Frederika Cornelia Hamminck Schepel (1839-1930), vrijwel alleen kwam te staan, buitenslands meestal van een habbekrats moest rondkomen, soms grote armoede en zelfs honger leed. Dit alles was wel zwaar te dragen voor een man die het hoofd niet laag hief (vgl. Volledige werken VIII, 533), bereidheid toonde veel aan te pakken, ergernis voelde om door hem waargenomen onrecht, tuk er op was om royaliteit en savoir vivre te laten blijken en die geregeld verteerd door zucht vrouwen te winnen en bij tussenpozen prooi van speelwoede - men leze tegen deze achtergrond zijn Millioenen studiën -, ieder ten eigen faveure opofferde, zo ongeveer in de mening dat hij er recht toe had. Zijn niet in buitengewone kennis of veelzijdig talent - hij bezat grote beperktheden - wortelende schrijverschap, heeft hem in tegenslagen, geestelijke depressie en materiële nood overeind gehouden, zij het dat hij tegelijk daartoe de steun behoefde van vrouwen, wier liefde hij genoot en misbruikte met voor hen soms fatale afloop; Tine is er aan gestorven.

Bij vlagen is Multatuli edelmoedig geweest, maar een nobele aard heeft hij niet bezeten; iemand als E. du Perron verdedigde hem in later tijd te sterk (*De man van Lebak*. Amsterdam 1937; Multatuli; tweede pleidooi. Bandoeng-Leiden 1938). Dat zo velen zich op hem verkeken zal in de eerste plaats aan iets merkwaardig innemends in zijn persoon en in zijn schrijfwijze hebben gelegen. Hij kon inpalmen, voor zich winnen tot op het laatst van zijn leven. Er moet zelfs een licht biologerende invloed - hij bracht eens iemand in slaap - van hem zijn uit gegaan. Hij was verleidelijk in de volle zin van het woord; terwijl velen hierover zwijgen vindt Marie Anderson daar geen doekjes om (*Uit Multatulis leven*). Naar een moderne uitdrukking: 'Vrouwen vielen op hem', hoewel hij niet alles mee had. Hij was middelmatig lang, tenger, bezat kleine welgevormde voeten maar zeker geen aristocratische handen; de ogen met zware wallen daaronder, boven ingevallen wangen, waren lichtblauw met iets ijs; hij droeg een dunne blonde snor; het hoofdhaar was fijn, stond goed geplaat op het hoge voorhoofd en leek wel wat op leeuwemanen; zie daar zijn voorkomen naar de wat verkorte beschrijving door zijn vriend en uitgever R.C. d'Ablain van Giessenburg met wie hij later brak (aangehaald in *Volledige werken X*, 538-539). Om hem psychologisch te ontrafelen komt mij uitgesloten voor. Zelf houd ik het er op dat ieder mens een mysterie is. Wanneer er echter nadrukkelijk van de raadselachtige Multatuli is gesproken - W.F. Hermans doet dit in zijn gelijknamige boek (Amsterdam 1976) - moet er in hem wel veel onverklaarbaars worden aangetroffen. Dit is ook als men let op wat hij van zichzelf mededeelt of laat doorschemeren en op wat zij die hem gekend hebben aan gegevens bieden, inderdaad het geval. Daarbij rijst dan nog de bemoeilijkende omstandigheid, dat sommigen veel verfraaien, anderen opvallend scherp zijn, derden tenminste weinig kritisch en een verzoening der tegenstrijdige oordelen - waarbij men elkaar verwijten niet spaarde - eigenlijk onmogelijk is. Dus meen ik dat enkel veel uiteenlopende trekken, een reeks van totaal tegengestelde uitingen en wijzen van optreden naast enkele in het oog springende grondeigenschappen bij Multatuli zijn vast te stellen; wat begrijpelijk is als men bij hem leest: 'Ik verbind alles' (*Volledige werken X*, 496) en 'Principes heb ik niet' (*Idee* 933), een uitlating die aan kracht verliest in het licht van nog een andere betuiging: 'Principes zijn laaghartige voorwendsels ter plichtverzaking' (*Idee* 934).

Multatuli was voor alles wisselvallig, liet zich leiden door eerste indrukken, stemmingen, elkaar verdringende gevoelens. Hij koestert als het ware zichzelf, bij vlagen energiek, maar ook graag gemakzuchtig. De Max Havelaar geeft een vleeiend zelfportret. Hij is aanhankelijk, want dit vult zijn eenzaamheid, zonder zich in zijn verhouding tot iemand vast te leggen. Hij weet als ze hem bekoren, mensen te bespelen. Hij zegt van zijn ouders dat het brave godsdienstige lieden zijn, wier principes hoe burgerlijk ook 'voor geen begrippen uit hoger stand' behoeven te wijken (*Volledige werken VIII*, 432). Op zijn moeder, nerveus en minitieuus, is hij vanwege haar veeleisende liefde niet erg ge-

steld maar toch toont hij zich bereid een aardig vers - zonder dat hij het innerlijk voor zijn rekening neemt - op haar te vervaardigen. Van zijn vader - een autoritair kortaangebonden maar gevoelig man - heeft hij meer gehouden. Het is karakteristiek voor hem dat hij zijn oudste broer Pieter (1812-1861), de theoloog, die hem wel hielp, een beetje meesterachtig vindt en terughoudend (Volledige werken VIII, 535; IX, 106). Van Catharina zijn zuster (1809-1849), getrouwd met Cornelis Abrahams, getuigt hij niets dan goeds (Volledige werken VIII, 534). Zijn broer Jan (1816-1864) die althans licht wispelturig mag worden genoemd, was naar zijn eigen zeggen zijn vriend (Volledige werken VIII, 536); toch heeft hij telkens ongenoegen met hem gehad; de laatste deed tamelijk veel voor Multatuli hetgeen omgekeerd niet het geval was. De volle genegenheid was voor de jongere, vroeg verdrongen broer Willem (1823-1840), die hij kon idealiseren (zie nog Volledige werken VIII, 533 en v.; VI, 100). Graag mocht hij converseren en leek dan uiterst attent tegenover anderen - Havelaar laat zich eveneens kennen als causeur met charme -, bezat een ruime belangstelling, was ofschoon geen boekenverslinder belezen en nam de hoofdzaken goed in zich op. Hij had rechtvaardigheidszin ook in individuele gevallen (Volledige werken IV, 190 en v.), was licht met het lot der armen, zieken, moreel bedreigden begaan en greep met zijn hulpverlening soms drastisch in. Hij meende, van zichzelf erkennend dat hij geen genie was (Idee 1002) en in neerslachtige ogenblikken twijfelend of hij iets bereiken kon - van 1851 is zulk een klacht (Volledige werken IX, 137) - dat niemand hoog genoeg schatte wat hij zelf kon en laag genoeg wat hij was (Idee 505). Napoleon had toen hij jong was zijn bewondering. Deze toonde als groot man zich in staat te worden wat hij wilde en Multatuli plaatst hem na aarzeling als ideële figuur boven Rousseau (Volledige werken IX, 171). Hij begeerde de eerste helft van zijn leven machtig te worden om gedurende de tweede helft goed te kunnen doen (Volledige werken VIII, 570). Maar er liep een barst door zijn karakter. Een tijdelijke hoogmoedswaanzin - hij heeft keizer van Indonesië willen worden - is tot daar aan toe; hij was toen hij dit wenste, totaal van slag (Volledige werken X, 378). Dat hij soms afgetrokken was, pruilend, nors, valt evenzeer te plaatsen, want ieder mens kent zijn buien. Erger stond het met gebruskeerdheid, die hij lang behield. Hij kon zich beledigd afzijdig houden, wilde dikwijls van geen tegenspraak horen, dresseerde en tyranniseerde zijn gezin dat het een aard had: de gedweeheid van Tine en tot op zekere hoogte van Mimi vielen in het oog en zijn kinderen Nonnie en vooral Edu, voor wie hij in hun jeugd jaren een aardige vader was, heeft hij gemaltraiteerd; hij verdacht Edu, ouder geworden, van moord en stelde de justitie van zijn vermoeden op de hoogte. Behalve dat hij meende vrouwen welke hij op zijn weg ontmoette en met wie hij soms dadelijk aannam in goed geestelijk contact te staan, ook lichamenlijk te mogen bezitten, was hij te aanhalig voor bloedverwanten: zijn nichtje Sietske Abrahams was de Fancy uit de Minnebrieven, haar broer Theodoor Swart Abrahams bracht hij op een

moreel verwerpelijk pad in diens jeugd; tegenover zijn dochter gedroeg hij zich naderhand erg vrij. Voeg daaraan toe dat Tine het bij hem niet kon uit-houden - zij leefde met hem en Mimi van 1869 tot 1870 samen met haar kinderen in een ménage à trois - en dat ook Mimi het wel eens gedurende enige tijd elders heeft gezocht: zij verbleef april 1867 tot de herfst van dat jaar in Wenen. Toch was de band aan de ‘lieve beste dappere Mies’ (Volledige werken XIV, 127) een sterke.

Multatuli vertoont grote spanningen en is een onrustig uiterst nerveus mens geweest, een artist van het gesproken en geschreven woord; hij besteedde veel zorg aan zijn voordrachten en zei als hij zich niet gedisponeerd voelde deze af; meestal was hij in zijn brieven niet, in zijn echte publicaties echter terdege kritisch. Literair lukte het hem uitdrukking te geven aan wat hem dreef, maatschappelijk schoot hij tekort. De bewering dat hij politicus wilde zijn zonder dat hij het was en dat hij schrijver was zonder dit te begeren, gaat te ver, aldus niemand minder dan Frank van der Goes, geciteerd door P. Spigt in: *Genie en wereld*. Hasselt 1970, 249. Wanneer hij zelf in een brief schrijven voor iets indecents houdt en als ontucht beschouwt (Volledige werken XI, 182), is dit een boutade. Hij poseerde graag als groot man wat hem menige teleurstelling bezorgde. Zichzelf tot heersen geboren voelend, moest hij vaak bedelen; in zijn jeugd had hij gefaald om het gymnasium te voltooien, zijn loopbaan in Indië was in het begin weinig geslaagd. Na zijn grote verrichting, de publicatie van Max Havelaar, kreeg hij toch nooit voet in de stijgbeugels. Hij maakte plannen, begon vooral door agitatie met de uitvoering en brak dan af wat hij gebouwd had. Hij leefde voor een deel in miskenning der werkelijkheid: hij fantaseerde, zag telkens grote kansen, koesterde steeds opnieuw zonnige verwachtingen zonder dat de werkelijkheid deze dekte. Het is veelzeggend dat hij in zijn Minnebrieven een droombeeld oproept, dat zijn Woutertje Pieterse soms verbeelding en realiteit niet meer onderscheidt. Hij had iets van een verwende fanaat, en wel ten goede want hij wilde recht, medelijden, liefde, alsook ten kwade (Volledige werken VIII, 542); hij moest zich menselijk kunnen uitleven (zie ook Volledige werken XI, 162), de bewondering kunnen vinden waarop hij aanspraak meende te maken, toegeven aan zijn plotselinge begeerte naar het geheel andere. Is hij - de echte religieuze vervoering wordt gemist en het lijkt meer op een huzarenstukje - ook om die reden in 1841 rooms katholiek geworden, daar hij zelf van ‘ijlings’ spreekt (Volledige werken VIII, 584)? Hij was bereid te geloven in wat hij wenste en begon daartoe de wereld, zijn omgeving, hen die hij kende zijn wil op te leggen. Dan kwam plotseling de klap en sloeg hij in elkaar om zich evenwel - in 1843 en in 1870, beide zeer moeilijke jaren voor hem - weer op te richten. Zelf zei hij dat hij bijzonder taai was (Volledige werken XI, 302).

Reeds eerder wees ik er op dat Multatuli politiek te veronachtzamen was en zijn pogingen naar voren te treden mislukten. Voor een hoge functie: raad

van Indië, secretaris-generaal op een departement, achtte men hem ongeschikt. Om op zijsporen te worden gerangeerd - een middelmatige post in de West -, verwierp hij. Als staatkundig-maatschappelijk denker heeft hij zich niet onderscheiden. Hij vond Marx een slecht econoom en kon in correspondentie zich bijzonder scherp uitlaten (zie de door W.F. Hermans De raadselachtige Multatuli, 183, geciteerde brief); hij was wars van het socialisme, hetgeen vandaag weinigen zullen hebben verwacht; hij neemt nadrukkelijk afstand en maakt zelfs grapjes over socialisten (Brieven X, 245). Tijdens en na zijn verblijf in Indië keurde hij het cultuurstelsel niet af maar de uitvoering daarvan. Wat hij in: Over vrije arbeid in Nederlandsch Indië ten jare 1862 had betoogd, handhaafde hij met kracht in 1870 in een nieuwe verhandeling onder de titel: Nog eens vrije arbeid in Nederlandsch Indië. Op het internationale machtspeel bezat hij een scherpe kijk. Een en ander over Pruisen en Nederland, uit 1867, is een geslaagde verhandeling, waarin Multatuli Bismarck bewonderde en daarom Nederland waarschuwde, een drastische uitzuivering van egoïsme en politieke machteloosheid door wetswijziging aanbevelend (Volledige werken IV, 88-89). Tot de bevrijding van de vrouw heeft hij bijgedragen (Idee 195) en zelfs in belangrijke mate. Het lot van onechte kinderen en hun moeders ging hem ter harte (Idee 448, 450). Hij verklaart persoonlijk onder vrouwen vaak aanhang te hebben gevonden; ten aanzien van zijn verdere invloed - bij mannen - zouden de volgende tientallen jaren beslissen (Volledige werken XI, 193-194). Vooral wat er in jeugdige vrouwen leefde wist hij naar de oppervlakte te brengen. Hij heeft op de zelfstandige typen van hen die zijn werken lazen of ook hem ontmoetten een blijvend stempel gedrukt. Zijn pleegzoon Wouter Bernhold is door hem - Mimi had het initiatief genomen - korzelig aanvaard als adoptief kind; vanwege de geldelijke vergoeding verzoende hij zich spoedig met deze gezinsuitbreiding. Weldra is hij van de hem verstrooïing en vermaak verschaffende jongen gaan houden. Diens opleiding los van de school, want van leerplicht moest Multatuli niet teveel hebben, en meer nog diens opvoeding heeft hij anders dan die van zijn kinderen redelijk aangepakt. Zijn denkbeelden over het onderwijs waren in het algemeen verfrissend (Ideeën 824 en volgende).

Het is nooit simpel geweest om met Multatuli te verkeren. Hij was lastig, hij was een baas, en kon zelfs een bruto wezen alle edelaardigheid ten spijt. De geprononceerde oordelen die hij over anderen velde en die vaak uit irritatie voortsproten logen er niet om. Dat hij Duymaer van Twist haatte - een ellendeling (Idee 950) - verrast niet, maar zijn afkeer van Thorbecke is moeilijk te billijken (Ideeën 316, 452 en 965 alsook 972). D'Ablaing van Giessenburg noemde hij dat 'canaille' en een 'echte smous' (Volledige werken XI, 576, 577), waarbij wel worde aangetekend: een jodenhater was hij, die het begrip 'smousenstreek' hanteerde (Volledige werken IX, 186) toch niet (zie Volledige werken IV, 560). G.L. Funke, zijn latere uitgever, die verstandig met hem omsprong alsook J. Zürcher, een jeugdige bewonderaar en een uit-

zonderlijk begaafd man tegelijk, slaagden er in een goede verstandhouding te bewaren, maar in de relatie tot anderen, F. Feringa, W.F. Schook, A. van der Linden, A.B.H. Nahuys, J. van Vloten traden stoornis of breuk op. Het is merkwaardig hoeveel sommigen van hem konden verdragen. Hij heeft Tine, die reeds vroeg in hem de ‘duivel’ ontdekte (Volledige werken IX, 397), wel schuimbekkend met een mes bedreigd in een woedeaanval. Door hem werd op zijn vriend Hotz, wiens schoonzusje hij zeer indringend het hof maakte, en wiens echtgenote hem evenmin onbewogen liet, eens een brandende sigaar gedrukt. Mr. J. van Lennep die door Multatuli na heftige onenigheid in een proces werd gewikkeld is altijd betrekkelijk gematigd tegen hem opgetreden. J.J. Rochussen, gouverneur generaal van 1845 tot 1851 leek enigermate van Multatuli gecharmeerd en heeft hem later wel, stellig ten eigen nutte, enige tijd aan het lijntje gehouden, echter ook vanwege vroegere herinneringen hem toch wel iets vriendelijker bejegend dan mocht worden verwacht.

Heeft het Multatuli geheel aan karakter dus ontbroken? Neen. De ontslagaanvraag van de assistent-resident van Lebak kan wel uit onvolgroeidheid en impulsiviteit mede te verklaren zijn geweest, een daad was zij, mocht ook de haar vergezellende onzekerheid groter zijn geweest dan de Max Havelaar doet vermoeden. Wat er aan vertoon moge hebben meegespeeld in het schenken van geld aan behoeftige meisjes van plezier of in het werpen van 500 francs uit het raam van een treincoupé (Volledige werken XIII, 709), welke drijfveren er geweest zijn om de pen voor een goed doel - hij schrijft: Wijs mij de plaats waar ik gezaaid heb, in 1861 ten behoeve der slachtoffers van een watersnood in Nederlandsch Indië - ter beschikking te stellen en dat terwijl hij zelf zo krap zat, Multatuli heeft het gedaan. Nog eens hoezeer het ook bevreemde, hij kon als het ware vanuit een aangeboren goedheid handelen en gaf van het weinige dat hij bezat. En dat is de man die soms onderdook, bepaald obscure betrekkingen onderhield, zich inhalig toonde, volop huichelachtig liefdevolle brieven verstuurde naar hen die op zulke brieven het volste recht hadden om op hetzelfde tijdstip soms niet enkel in epistels zijn werkelijke liefde tot tijdelijke, zo geen vaste veroveringen aan te wenden. Men zal misschien zeggen: een uiterst begaafd, maar in wezen verachtelijk mens. Het is juist zonder de volle waarheid te zijn. Wat er bij hem als nooit volgroeid man, als gespleten egoïst innerlijk speelde is niet precies, is zelfs niet globaal na te gaan. Zoveel is zeker, niets menselijks was hem vreemd. ‘De roeping van de mens is mens te zijn’ is een steeds bij hem terugkerende gedachte (Minnebrieven, Volledige werken II, 47; zie ook V, 635, X, 688 en Idee 136). Ik denk dat hij - wat ook zijn ideaal was - volop mens moet worden genoemd. Als men dan bedenkt dat van die mens, hoe men verder ook moge oordelen, in elk geval gezegd kan worden: ‘ni ange, ni bête’ dan wordt de roos wel om en nabij geraakt.

Tot dusver is er door mij over Multatuli's godsdienstige overtuiging nagenoeg gezwegen. Wanneer ik thans nader inga op zijn houding tegenover het

christelijk geloof en de kerk, geschiedt dat geenszins in de waan dat straks met groter zekerheid kan worden gesproken, waar het met voorzichtigheid en aarzelings geschiedde. De persoonlijke geestelijke overtuiging leent zich nog moeilijker tot bepaling en ontleding dan het karakter en wanneer men hier elkander nader treedt past wel uiterste schroom. Bovendien vinden zij die Multatuli geestelijk verwant zijn het niet aangenaam dat de man die zij hoogachten niet in de laatste plaats omdat hij duidelijk zijn niet kunnen en vervolgens ook zijn niet willen geloven uitsprak, en dat voor zijn en hun besef op volstrekt eerbiedwaardige en deugdelijke gronden, nu door iemand die het christendom aanvaardt op het stuk der religie zou worden gewogen en ongetwijfeld te licht bevonden. Waarschijnlijk echter zou Multatuli zelf daarentegen een behandeling van zijn religieuze opvattingen hebben toegejuicht, niet in de eerste plaats omdat hij 'gelezen' en besproken wenste te worden - hoewel het zelfs zijn wil was dat het gebeuren zou - maar omdat hij telkens de christenen rekenschap van hun geloof vragend herhaaldelijk duidelijk maakte waarom hij hen niet kon volgen. Weliswaar heeft hij geen stelselmatige beschrijving gegeven van de weg waarlangs hij zich geleidelijk van de christelijke religie afwendde om tenslotte een overtuigd atheïst te worden, en al evenmin vanwege de bronnen waaruit hij putte voor zijn denkbeelden genoemd, toch is zijn weg naar een volstreekte ontkenning van het godsbestaan niet onduidelijk geweest.

Of men Multatuli in geloofszaken als rationalist moet beschouwen, die voor alles verstandelijk tot religieuze klaarheid verlangt te geraken? Er is veel voor te zeggen, want zijn argumentatie is vaak afstandelijk en verstandelijk; hij spreekt ook van 'mijn godin de Rede' (Volledige werken V, 575). In stijgende mate komt hem het christelijk geloof onbegrijpelijk, niet logisch en dus onaanvaardbaar voor. Maar daar staat tegenover dat bij hem gevoel en hart altijd verrassend zich hebben laten gelden juist op de beslissende punten van zijn leven. Zijn onstuimige liefdesaanvallen - er is geen ander woord voor - zijn zucht het totaal onverwachte te doen - hij springt om zijn zelfstandigheid te tonen twee keer achtereen in het water dat vol is van krokodillen - zijn plotselinge verontwaardiging en medelijden, zijn gehele emotionele instelling verbieden om op zijn rationalisme in religiosis uitsluitend nadruk te leggen. In een brief uit 1845 schrijft hij aan Everdine - toen nog zijn verloofde - 'O, dat ellendige verstand... Met een weinigje verstand maakt men van de Openbaring van Johannes een kluchtspel, met een weinigje gevoel omvat men het denkbeeld "God", "Christendom", "Eeuwigheid". Wat is hooger, schooner? Zoude niet een mensch met gevoel, doch beperkt in verstandelijke vermogens, den schepper naderbij komen dan omgekeerd?' (Volledige werken VIII, 475-476). Het is opvallend hoe hij het christendom vooral ook om de houding der christenen verwerpelijk acht: zij zorgen er wel voor dat hun geloof hun zaken niet schaadt. Hij spreekt ze toe: 'Gij die uw krankzinnigheid weet te knippen op de maat die ge groot genoeg vindt voor

de hemel en niet te groot voor de aarde... gij die oprecht bidt en oefent, maar onder 't bidden en oefenen gedurig 'n oog in 't zeil houdt van 't aardsche sloopje... gij die het beste deel van uw ziel bewaart voor... beurs, school, sociëteit of kabinet, en zondag lappendag houdt om uw... “Heer” te onthalen op wat afval...’ (Idee 179).

De laatste aanhaling lijkt in haar felheid te bewgzen dat Multatuli bij de bepaling van zijn standpunt tegenover het christelijk geloof buitengewoon heftig is geweest. Echter in het algemeen is er bij hem, hoe bitter hij dan ook wezen kon, van blinde haat of verkramptheid weinig sprake. Daarentegen wel van spot, goedaardig of vlijmend, die natuurlijk christenen diep kon krenken - dat doen christenen andersdenkenden ook nogal eens - maar waarvan men toch meestentijds niet kan zeggen dat de bedoeling om te honen de overheersende is geweest. Multatuli wil, hoe meedogenloos ook aanvallend, niet profaneren (Idee 704). Deze betrekkelijke gematigdheid is te verklaren. Multatuli bewonderde taal en stijl van de bijbel; hij schreef eens dat hij gaarne een bloemlezing er uit zou hebben vervaardigd; letterlijk zegt hij: ‘Er is zoveel schoons in dit boek’ (Idee 888). Er vindt bij hem een geleidelijke afwending plaats. Hoe hij zijn doopsgezind zijn gedurende zijn jeugd heeft beleefd, is niet volledig bekend; hij zegt in 1845 op zijn twaalfde jaar even vlug als hij zijn werkwoorden conjugeerde, over de geloofswaarheden ten genoegen van zijn ‘eerbiedwaardigen leraar’ Ds. Doyer te hebben gesproken (Volledige werken VII, 502). Een enkel vers in zijn jonge jaren geschreven doet hem kennen als iemand die traditioneel godsdienstig moralistisch denkt: ‘Een weldaad den menschen beneden gedaan/Wijst boven een plaats in de hemel u aan.’ Uit 1841 is de regel: ‘Ge vindt beneden niet wat slechts bestaat bij God’. Als hij in 1843 met het odium van verduistering - landsdieverij - op zich uit Natal moet vertrekken dicht hij een afscheidslied met sterk religieuze zij het conventionele inslag. Eerder had hij al, gekwetst door het huwelijk van de hem versmaad hebbende Caroline Versteegh, ik zou zeggen op rijm, uiting gegeven aan zijn ergernis, daarbij de gebedstaal niet schuwend. Begin 1845 publiceerde hij een nieuwjaarslied dat men mystiek godsdienstig zou kunnen noemen en in 1847 leest men in een afscheidslied voor een jonge vriend de slotregel: ‘Lieve jongen, reis met God!’. Bij de jaarwisseling 1886-1887 moet hij een gedichtje hebben geciteerd afkomstig uit een oude almanak van 1833 of 1834, dat hij niet zelf had vervaardigd met een beslist christelijk slot. Het is naar mijn mening zeker dat zijn zin voor de schoonheid en welluidendheid van religieuze taal - met name ook het ritme werd door hem gewaardeerd en in zijn proza, niet in zijn poëzie bereikte hij veel fraais - hem dikwijls tot zekere eerbied heeft bewogen, zo dat later ook toen hij geen gelovige meer wilde zijn, hij nog vertrouwde uitdrukkingen als ‘God geve’ - men neme het slot van de Max Havelaar - aanhield. Hij zal zich stellig mondeling heftiger dan in geschriften hebben geuit, wat daarmee samenhangt dat hij aan zijn publiciteitsarbeid - hij

sprak van ‘het grove’ van ‘het ambachtelijke’ (Volledige werken IX, 1115; vgl. Brieven X, 41) voortdurend schaafde. In 1867 komt hij in moeilijkheden, omdat hij van Jezus sprekend zou hebben geblasfemeerd: de dwaas van Nazareth; l'imbécile de Nazareth (Volledige werken XII, 392). Onaangenaam is zeker de opmerking in een gesprek: ‘Jezus begon met visschers, ik vang met meisjes aan’. (Marie Anderson, Multatuli's leven, 50). Mr. J. van Lennep heeft in de eerste uitgave van de Max Havelaar een aantal volgens hem te prikkelende vragen, gesteld in verband met het christendom, laten vervallen (zie Willem Frederik Hermans, De raadselachtige Multatuli, 66). Vernuft zal men aan de auteur niet kunnen ontzeggen wanneer hij tijdens een gruwelijke passage in een preek van Ds. Wawelaar - er treden in andere geschriften figuren als Ds. Zielknijper en Ds. Splitvezel op - een juffrouw laat flauwvallen (Max Havelaar Volledige werken I, 28). Uit de geschiedenis van Woutertje Pieterse zijn bepaald persiflerende gedeelten aan te halen, zo het gedichtje van Klaasje van der Gracht - ongevaccineerd ter ere der predestinatie - ‘op God’ (Volledige werken II, 562); hiertegenover staat het komieke versje van Leentje de Haas ‘op admiraal Michiel de Ruyter’ (Volledige werken II, 563-564), wat werkelijk de christelijke verskunst er door haalt. In de Minnebrieven van 1861 was al over Christus minachtend gesproken in die zin dat ten laatste God een persoon werd ‘die de zonde der wereld zou dragen. Toen werd alles goed. De slangen kregen vleugels en het kraambed werd een ware ontspanning. Ook zweette men niet meer’ (Volledige werken II, 33). Maar in weerwil van dergelijke extravagances krijgt men toch de indruk dat Multatuli zich slechts met moeite van de Jezus figuur heeft losgemaakt. In zijn eerste Ideeënbundel noemt hij het een begripsverwarring dat hij een ‘vijand van Jezus wezen zou. Van de duizend en één christendommen ja! En ik beweer dat Jezus in de vijandschap mijn bondgenoot wezen zou’. Beter de evangeliën prijs gegeven dan aan ‘de eerlijkheid van Jezus’ getwijfeld (Idee 148). Hij vindt hem voor een ‘idealen held.... te negatief, te week, te linkerwangig’ (Brieven X, 69). Hoogstens geeft Jezus ons de indruk ‘dat i oprecht was. Nu, daarom houd ik van hem’ (Brieven X, 69, 70). Multatuli erkent dat Jezus veel schoons heeft gezegd, erbij voegend dat het geen half vel in druk, met een waarde van 7½ cent, zou beslaan (Idee 69), en dat de bergrede ten onrechte beroemd is (Idee 113); hoe zou het ‘bij regen’ zijn gegaan (Volledige werken II, 84); zou een ‘Hollands publiek’ tot het einde hebben geluisterd (Idee 702)? Jezus is volgens Multatuli slachtoffer van een drievoudige kruisiging: door de joden, door de levensbeschrijvers, door de christenen zelf (Idee 186). Hij zou een schilderij zonder schaduw zijn: ‘Het licht schijnt niet door gebrek aan buien’ (Minnebrieven, Volledige werken II, 84). Er blijft van Jezus enerzijds weinig over, ook als men hem tegen moderne predikanten, die van hem ‘een kwakzalver’, ‘een wonderdoener’ en ‘een goochelaar’ maken, in bescherming neemt (Idee 140). Zijn veldtocht is kort geweest en zijn ‘garnizoensdienst weinig’; ‘Hij kwam, zag, schold,

berispte en werd gedood' (Volledige werken XI, 194). Zijn taak was niet zo zwaar (Vergelijk Idee 698). Maar zeker: 'Zou 't een goede Jezus bedroefd hebben' als hij 'voorzien had dat men zijn leer en leven zou gebruiken voor zoveel hansworsterij' (Idee 889). Multatuli schrijft Jezus hoogmoed toe, wat hij niet erg vindt en hij acht ook wel moed in hem aanwezig (Volledige werken II, 88), maar keurt in alle geval zijn houding tegenover Maria af; het 'Vrouw wat heb ik met U te doen' ... wil zeggen: 'loop naar de duivel' (Idee 437). Op Jezus wordt een beroep gedaan - hij zou verwonderd over wat men gemaakt had van zijn leer, zelf geen christen zijn geweest en waarschijnlijk geen doctor in de theologie (Idee 272) - om het christelijk geloof in zijn afschuwelijkheid te vatten: 'Jezus was mens van gelijke beweging als wij...zegge? Welnu: 'Misbruik dan niet zijn voorbeeld als middel om zijn broeders - de mensheid - te verderven en te doemen tot radeloosheid, door uw liederlijk onderricht en moord van de ziel' (Idee 454). Het klinkt tezamen genomen bijster vijandig, zij het dat heftige bewogenheid niet zo dikwijls zich kenbaar maakt.

En toch er is een merkwaardige uitlating in een vrij zelfstandige context: 'Jezus, er is maar één weg ten hemel, Golgotha. Wie er wil komen langs anderen weg is een infame smokkelaar' (Idee 57; vgl. voorts Volledige werken XI, 194). In welke uitleg ook, een eigenaardige geladenheid is onmiskenbaar. Eerder, in 1861, was het Derde sprookje geschreven, het geheel uit de toon vallende meest aangrijpende deel van de Minnebrieven, dat er dan ook niets mee van doen heeft, een gedeeltelijk rammelend, een ook niet helder, evenwel tegelijk in de mengeling van rhetorica en van wezenlijke dichterlijke zeggingskracht, een speels bedoeld, maar tot drama uitgroeïend rapport over Christus zijn kruis naar Golgotha dragend. Fascinerend, met soms bezwerende korte zinnen, die op uiteenlopende wijzen verstaan kunnen worden, stelt de auteur een niet opgelost probleem als een obsessie. Het raadsel vormt de kruisiging die zal geschieden. Het: 'Komt mee, daar wordt een man gekruisigd', doet al bijzonder aan. Hetgeen volgt: 'Daar is wat schoons te zien op Golgotha' is mogelijk licht gekunsteld. De regel: 'Ik zeg u dat hij taai is die daar gaat' lijkt iets frivool. En het slot: 'Hoera voor Golgotha, hoera, hoera voor Golgotha' zou men wel overspannen kunnen noemen. Wat echter te doen met: 'Hij zal gewis aan 't kruis niet zwijgend sterven'? en met: 'Ik zeg u weest gerust... het einde is nabij'? Wie er gerust was, Multatuli zelf niet. Hij schrijft, wanneer hij dit gedicht heeft voltooid: 'Mijn hart is leeg o God, ik ben vermoeid'. (Volledige werken II, 115) Er is in deze regels geworsteld in een nu eens vaag bewust, dan weer scherp ervaren gevoel van sterk trekken en sterk getrokken zijn. Het is als het ware de afsluiting van een innerlijk proces.

Welk proces? In 1845 is blijkens een brief aan Everdine, die hij voorbereidt op wat haar te wachten staat, door hem verklaard: 'Mijn driften en hartstochten zijn wild en bijna onbeteugeld' (Volledige werken VIII, 543).

Christus is voor hem ‘Het ideaal van goddelijke volkomenheid in een menselijk lichaam’ (Volledige werken VIII, 544). Hij schrijft haar in hetzelfde jaar: ‘Gij immers, met wie ik als God het wil het leven zal doorgaan...’. nadat hij haar eerder heel wat bekend heeft, clementie pleitend daar God ‘die geheel heilig en onbevlekt is vergeeft’ (Volledige werken VIII, 588). In 1846 heeft hij het over de verplichtingen jegens haar en ‘onze kinderen, die God ons dan geven wil’ (Volledige werken VIII, 622). De brieven van dat jaar zijn verder ook vol van ‘God zegene u’.

Veel inzicht verschaft de in 1948 teruggevonden, uit 1851 daterende brief aan zijn jeugdvriend A.C. Kruseman. Multatuli schrijft hem geen christen te zijn, het christendom hoog te stellen, maar juist uit dien hoofde de naam van christendom te weigeren aan iets wat hij nog op de wereld zag. Men treft in deze brief de cruciale passage aan: ‘En daarom ook - behalve op vele andere gronden - ontken ik de waarheid van het Nieuwe Testament, Christus zou om niet op aarde geweest zijn, als hij er geweest was. Ik vereer hem meer door zijn aanwezig te ontkennen dan door te geloven, dat hij vergeefs - en dus verkeerd gewerkt heeft’ (Volledige werken IX, 145 en 147). In deze lijn ligt gelet op de toenmalige verhoudingen zo om en nabij het in april 1853 verworven lidmaatschap der Vrijmetselaarsloge Orde en Vlijt te Gorinchem (Volledige werken IX, 315) en de mededeling een jaar later dat hij een franse kerkdienst heeft bijgewoond, waarbij het goed uitkwam dat hij reeds voor kerktijd had gevomeerd (Volledige werken IX, 345). Maar van 1855 is de uitroep in een brief aan Tine: ‘O God, als ge er zijt - neen, neen, dat is onmogelijk!’ (Volledige werken IX, 369) en vervolgens deelt hij mee met God te hebben gesproken, niet wetend of het ‘eene aanbedding of een loochenen van zijn bestaan’ was; ‘als ge er zijt, zie naar mij’ (Volledige werken IX, 370). Van 1859 dateert opnieuw in een brief aan Tine, zijn afweging of er een God is ja dan neen. Er voor pleit dat alles niet door niets kan zijn voortgekomen. Er tegen kan aangevoerd de volmaaktheid der nooit afwijkende natuurwet, welke geen almacht gedooft. In de tweede plaats weet Multatuli niet of er een god is die hem deze zekerheid niet had mogen onthouden tenzij het overbodig was dat te openbaren, daar er andere hulpmiddelen waren om hem in zijn werk te kennen. Het hulpmiddel onderzoek levert niets op. Het hulpmiddel der ingevingen schiet ook tekort; want die ingevingen als ze onjuist zijn, zullen niet door die onbekende God bestraft worden. Multatuli zou zelf, ofschoon een gebrekkig mens, zo'n dwaling vergeven en wil God niet voor ‘kleiner of kwalijk nemender’ houden dan zichzelf. De slotsom is dat hij niet weet of er een god is (Volledige werken X, 75). Niet voor ieder zal deze argumentatie klemmen - is in dit kader klem van argumenten strikt genomen ooit aanwezig? - ze is echter kalm en rustig. Maar hier staat weer tegenover: Het gebed van den onwetende, uit 1861 (Volledige werken I, 473 en v.), dat de gehele worsteling van Multatuli bloot legt, een niet mooi, wel doorleefd gedicht dat èn persoonlijk is èn vra-

gen stelt die van alle tijden zijn: ‘Vermaakt God zich met menselijk leed?... Aan wie de schuld dat zwakken zwak zijn, kranken krank en dommen dom?’ Uit de brief van 1859 is bekend ‘Hij is er niet, of hij moet goed zijn, en vergeven dat wij hem niet begrijpen’. Verderop in het genoemd gedicht wordt een reeds lang bij Multatuli levend bezwaar geuit: ‘Wie het goede doet opdat een God hem lonen zou, maakt juist daardoor het goede tot iets kwaads, tot handel. En die boosheid vliedt uit vrees voor de genade van dien God, is laf’. De slotregel is dan een smartelijke kreun: ‘De vader zwijgt... O God, er is geen God.’ Later zou hij oordelen dat het ‘Smachten naar een persoonlijke God’ is opstand tegen de Rede en dat zijn gedicht van 1861 ‘nog met die ziektestof besmet was’ (bij Idee 165).

Multatuli, in 1882 als erelid van de organisatie der vrijdenkers De Dageraad benoemd, heeft zich niet voetstoots maar eerst na langdurige onzekerheid van alle godsgeloof verwijderd om op deze wijze zijn ideaal dat de roeping van de mens is mens te zijn te vervullen. En Multatuli's opvattingen omtrent de geslotenheid van de natuur, welke geen ingreep van buiten - van bovenaf - wilde en die aangaande de liefde, volgens hem - zo in Wijs mij de plaats waar ik gezaaid heb (Volledige werken I, 479) - de bron van alle deugden, welke het hem onmogelijk maakten een godsdienst te begrijpen, die deze liefde deed worden ‘tot een gebod, tot een uitvloeijsel’, hebben hem hiertoe gebracht (Volledige werken I, 502). In het begin misschien om zijn twijfels uit te drukken, geleidelijk aan krachtens de overtuiging gelijk te hebben, heeft hij hen die geloofden, scherpe, ja bijtende vragen gesteld, die vooral wanneer zij een humoristische ondertoon bezaten, een antwoord bemoeilijkten. Een advertentie luidt: ‘Heden overleed **ons** jongste kindje... Wij buigen ons onder Gods hand....’ Nooit heb ik in den Oprekten Haarlemmer gelezen: ‘Ons kindje stierf, maar we laten 't er niet bij’ (Idee 176). Een vader prijst de voorzienigheid in de natuur welke een loflied zingt op de Schepper. Het zoontje vraagt: ‘Zingen de wurmen mee papa?’ (Idee 345). Twee knapen vallen in het water en door ‘Gods goedheid’ wordt er één gered, terwijl de ander verdrinkt. Geschiedde dat laatste uit ‘Gods kwaadheid?’ (Idee 347). Honingzoet klinkt het: ‘Eilieve, gij die beweert God te kennen, kunt gij mij ook zeggen waarom ik hem niet ken? De ver dwaasdheid van uw hart... Was uw hart dan zo bijzonder goed toen hij zich aan u openbaarde?’ (Idee 349). Godsdienst zou nodig wezen voor de zedelijkheid. ‘Welke godsdienst? Zoudt gij dan een booswicht zijn, als uw papa een Turk geweest was?’ (Idee 419). Rechtzinnigen willen op grond van het verleden de kerk zuiveren van ingeslopen ongerechtigheden. Multatuli's vraag luidt wat of er gebeuren moet als een ‘rechtverkrijgende van de Druïden aanspraak maakt op 't Haagse Bos?’ (Volledige werken IV, 211). Er wordt tegen elkaar ingebeden. ‘Hoe redt God zich uit al die gebeden?’ (Idee 1118).

Het in 1865 geschreven stukje: De zegen Gods door Waterloo, (Volledige werken III, 551 en v.) is een persiflage op het geloof aan voorzienige leiding

in de geschiedenis, en kan volgens Multatuli in 1875 - Aantekening (Volledige werken III, 559) - nog altijd dienen 'Tot karakterisering van het leuterparoxysme waaraan een geïdiotiseerd volk zich zo gaarne overgeeft'. Hij herhaalt in telkens wisselende bewoordingen dat Prins Willem de Grote van Oranje de gruwelijke overweldiger te Waterloo met Gods hulp overwonnen heeft en daarvoor uit hij zijn dank. Hij doet dat als 'Eenvoudig burgerman P.G. die 't goed meent met Thorbecke, koningen, burgemeester, vaderland, godsdienst en verdere geconstitueerde aanbiddenswaardigheden'. Zonder deze zegepraal zouden wij 'verstoken zijn gebleven van een behoorlijk Wetboek, van de instelling ener Burgerlijke Stand, en dergelijke heilzame instellingen meer' en zouden wij ons ook 'niet kunnen verheugen in een zo billijk belastingstelsel, en in een zo gemakkelijk te dragen nationale schuld als wij thans, met Gods hulp, de zegen hebben te bezitten'. Op wat voor onvaste bodem zich zulk een geloof bevindt, illustreert Multatuli nog op een andere manier: 'De protestanten lachen om de vinger van de Heilige Maagd die de nieuw bekeerde volstrekt voelen zou op zijn tong. Zij hebben daartoe 't recht niet, zolang zij zelf Gods vinger zo duidelijk zien in de historie' (Idee 898); in de Japanse gesprekken van 1862 had hij de gekscherende opmerking gemaakt: 'De God van Nederland is de beste', wat uit alle Nederlandse schoolboekjes te bewijzen zou zijn (Volledige werken III, 12).

De beide genoemde gronden om het geloof vaarwel te zeggen: gebrek aan redelijkheid en het niet afdwingbare, van overigens meestal tevergeefs gezochte liefde keren telkens terug en nopen tot felle oordelen, waarbij zij die leiding geven - de moderne theologen zowel als het gelovige volk - het nodige te verduren krijgen. Het is nu eenmaal een feit dat in de natuur het 'moeten' heerst (bij Idee 146), dat de domme noodzakelijkheid een God van liefde is, die meer geeft dan een persoonlijke God doen kan en met het oog op de rechten van anderen ook doen mag (Idee 177). Men kan wel alles tot het bestaan van een God herleiden, maar als dan bovendien gezegd wordt dat wij mensen die God niet begrijpen is het 'ophelderingsmotief... 'n duisterheid. Quod absurdum' (Idee 166, 1872). Bidden is een pogen om wanorde te stichten en een God die gebeden verhoort ware af te zetten (bij Idee 177); eigenlijk is bidden krankzinnigheid (Idee 448), want men gaat in tegen de redelijkheid en haar te verkrachten is misdaad (Idee 561). Wie nonsens gelooft en door krankzinnigheid bewijs geeft van de oprechtheid van zijn geloof heeft recht op medelijden (Idee 179).

Onmogelijk is het met een liefdesgebod dat innerlijk tegenstrijdig is te werken, zoals letterlijk gezegd wordt, 'De die in liefde de bron zoek van alle deugden, ik kan geen godsdienst begrijpen die liefde maakt tot een gebod, tot een uitvloeisel' (Volledige werken I, 502). Men handelt als speculant op de hemel niet zuiver (vergelijk Volledige werken IV, 71), immers de hoop er beter van te worden overheerst. Over het algemeen is de houding der christenen bedroevend, die als ze zo goed waren als ze zeiden niet zoveel kwaad

konden doen (Idee 1118). Kerkgangers zijn bij Multatuli soms het voorbeeld van slechte mensen (Idee 910). Hun leer en leven strijden; van de door hen gepredikte gelijkheid blijft er als ze uit de kerk komen niets over (Idee 451). Er wordt om het gouden kalf gedanst en de liefdeloosheid met name tegenover de Javaan, is troef; bitter treft het vermaan: ‘Laat niet herhaald worden.... dat ge alleen zo gedurig op den Hemel wijst om te lichter u te kunnen meester maken van de aarde’ (Volledige werken I, 503). Christenen zijn ongevoelig, want niets is onzedelijker dan armoede heren hemelbestormers en een God van een volk in lompen is geen God (Idee 919). Men duldt het pauperismus dat een ‘pestbuil is van het geloof’ (Idee 1260a). Steeds opnieuw komt Multatuli er op terug dat de gelovigen in veel kwaad berusten dat zo onzedelijk als ten diepste hun godsdienst is, ook hun daden zijn en dat een gelovige die het goede doet dubbele lof waardig zou wezen: ‘Want hij bleef ondanks zijn onzedelijk stelsel goed’ (Idee 1052). Met nadruk wordt de vraag gesteld: ‘Wat hebt gij van de wereld gemaakt, o christenen?’ (Idee 181).

Daar is de verantwoordelijkheid voor wat er in de kerk gebeurt en voor hetgeen de aanhangers der christelijke leer bevorderen. De schare wordt gechloroformeerd en een kind bedwelmt men ‘onder psalmen, engelen en hoe al die vodderij heten moge;’ men reikt ze ‘opium.... voor spijze’ (Idee 436). Zwaar drukt de schuld op theologen - ‘n grappig woord, mensen die wat weten van God.... mensen die gestudeerd hebben in God’ (Volledige werken II, 48). Wat hoogleraren aan hun studenten leren ‘preken en bidden, pleiten en ontleden.... wet uitleggen en schriftgeleerdheid’ is beneden peil, ze zijn ‘laagleraren’ vergetend te ‘leren wat een mens is’ (Idee 206). Predikanten, hun salarissen van de staat trekkend - ‘Ik stem voor ‘t behoud’, zei één hunner, bevreesd zijn traktement te verliezen (Idee 294) - en dus zielen op kosten van de staat reparerend (Idee 295), zouden er wezen voor het welzijn van het volk naar hun eigen beweren; men deed dan het best aan de dominees traktement, rang en costuum van politiecommissaris te geven (Idee 420). De moderne predikanten die kool en geit sparen, die gelet op hun verkondiging geen gelovigen genoemd mogen worden, die het onverenigbare proberen te verzoenen, gaan ver over de schreef (Idee 454). Daar er door hen geaccordeerd wordt met nieuwere inzichten van ‘geologische scheppings-perioden’, zou het best van ‘geloof met steenkool’ te spreken zijn (Idee 897). Zij eten nota bene van een God die zij ontkennen. Een schets van een moderne preek zou als volgt kunnen beginnen: ‘Broeders in den Here! Daar Jezus niet is opgestaan - iets dat u door de leden van mijn gilde, sedert bijna 2000 jaar op de mouw werd gespeld - nodig ik u uit, niet te stelen. En laat ons nu tezamen zingen...’ (Idee 938).

Het is een lange baan die Multatuli heeft afgelopen. Wanneer hij zich met Everdine verlooft en deze in haar eigen kring een sterfgeval te betreuren heeft en men daar niet teveel over spreken wil, schrijft hij over de dood welke haar

verschrikking heeft verloren, over de ‘hoop des wederziens’, over het ‘vertrouwen op een leven na dit leven’, dat niet ‘wankel’ mag zijn, ‘zalig zijn de doden die in de Here sterven’ en hij wenst dat over zijn eigen einde als over een ‘opgeroepen’ worden om ‘naar huis’ te gaan, zal worden gesproken (Volledige werken I, 520). Wanneer hij met het geloof heeft gebroken, deelt hij mee ‘Als ik christen was, zou ik niets meer, niets anders willen zijn dan zendeling’ (Volledige werken I, 386). Het kost hem geen moeite van ‘de moedige, eerlijke, edele Jezus’ te schrijven (Volledige werken V, 359) en van diens ‘verheffende marteldood’ (Volledige werken V, 551). Wat hij voor waar hield - hij hechtte, getuige zijn redevoering in Delft van 1868 aan het ‘onbelemmerd streven naar waarheid’ (Volledige werken XIII, 228) - heeft hij onwrikbaar gehandhaafd, en dat terwijl hij in persoonlijke verhoudingen wel eens leek te marchanderen; de boodschap was groter dan de man. Hij die in zijn jonge jaren bij alle hoogmoedsdromen zijn beperktheden en tekortkomingen niet vergat, plaatste zich later op een hoog voetstuk: ‘met al m'n genie ben ik een goed mens geworden’ (Volledige werken XIV, 158) of nog sterker ‘Ik ben natuurlijk en eenvoudig. Mijn hart is rein en goed en mijn handelingen meestal ook. Ik geloof niet dat vele vromen zijn als ik en waar ik liefheb ben ik meer dan vroom, ben ik heilig’ (Brieven VI, 155). Een ander nam hij het kwalijk een ‘zeloot van den gelove’ te wezen - zo Bilderdijk (Idee 1053) - maar hij heeft zichzelf niet ingehouden: in 1867 te Antwerpen toonde hij zich niet slechts strijdbaar, bleek hij in tegendeel fanatiek. In menig opzicht was hij zijn tijd ver vooruit, zij het dat het letterlijk bij ‘idee-en’ gebleven is en dat hij er niet toe kwam - het ontbrak hem aan systematisch denken - om ze te ordenen. Op het eind van zijn dagen - die mede, doch niet uitsluitend door zijn schuld moeilijk zijn geweest - was er de berusting, het zich neerleggen bij de noodzakelijkheid van zijn eigen dood, waarover hij vroeger had geschreven, omdat alsdan de beslissende vraag werd gesteld, te ‘huiveren’, echter zonder wanhoop. Eduard Douwes Dekker die voor zichzelf de naam Multatuli - ik heb veel geleden - koos, is als een vermoeid man kalm gestorven, opgebrand na een strijdbaar leven waarin elkaar overwinning en nederlaag afwisselden en zelfs verdrongen zonder dat ons mensen een eindoordeel voegt, een leven ook waarvan binnen de Nederlandse taalkring tot dusver de faam niet verdween.

J. Kortenhorst

Multatuli met eene gemeene slet in Haarlem

Gedurende zijn verlof heeft Douwes Dekker de 16-jarige Annetje van der Burgh ontvoerd ten behoeve van een neef van zijn vrouw Tine. De overigens keurige Annetje werd de volgende dag met neef Hendrik van Heyst verenigd. Annetje was daardoor 'geschaakt', de familie Van der Burgh ging met een huwelijk akkoord en er werd op 9 november 1853 bruiloft gevierd. Het paar leefde nog lang en gelukkig.

Maar Multatuli - vooral toen hij door de publicatie van de Max Havelaar bekendheid had gekregen - werd deze gebeurtenis nog heel lang nagedragen.

De roddel die jaren doorzeurde wilde dat de schrijver met een dame van lichte zeden - die hij als zijn vrouw aan Kruseman voorgesteld zou hebben - daar in Haarlem had gelogeed, en in een rijtuig met haar had rondgereden.

Aan deze roddels kan nu één duidelijk omschrevene worden toegevoegd. Die vond plaats 31 jaar na de aanleiding ertoe.

De roddelende heren waren Mr. A.J. Enschedé en Mr. D. van Eck en zij reisden samen in de trein eind augustus 1884 van Brugge, waar zij het Taalkundig Congres hadden bijgewoond naar Den Haag.

Enschedé was een van de directieleden van de bekende drukkerij en bovendien de stadsarchivaris van Haarlem. Hij was 53 jaar oud. Mr. Daniël van Eck was advocaat en kamerlid (liberaal) en 67 jaar. Uit de memoires van Van Eck blijkt dat zijn versie was dat Multatuli een lezing in Haarlem zou houden. Kruseman nodigde hem uit te komen logeren. Douwes Dekker 'antwoordde dat hij zijn vrouw gaarne zou meebrengen wat door de Heer Kruseman vriendelijk werd toegestemd'. En wat deed Multatuli toen? Die kwam met 'eene gemeene slet als ware die zijn vrouw'.

Adriaan Enschedé wist nog meer bijzonderheden, nl. 'dat dat mensch die aan geene andere manieren gewoon was bij de familie Kruseman aan het ontbijt in haar borstrok kwam'.

Na deze passage in zijn memoires voegt Van Eck daar nog aan toe: 'En toch worden zulke huichelende moralisten nog door sommigen op de handen gedragen'.

Wat is er werkelijk daar in Haarlem gebeurd en hoe is het verhaal over 'Multatuli en de gemeene slet' ontstaan?

Het Romeo en Julia-verhaal - want dat is het - begint in de zomer van 1853 als het echtpaar Douwes Dekker in Culemborg Tine's tante Adriana van Heyst-Graevestein bezoekt. Het ontmoet dan ook de Romeo van het verhaal, tante Adriana's zoon Hendrik van Heyst, dan 26 jaar.

A.J. Enschedé, kort voor zijn overlijden in 1896 (Gemeentearchief Haarlem)

Toen hij vier jaar was had Hendrik zijn vader verloren. Op zijn 17de liet hij zich aan de Technische Hogeschool van Delft als student inschrijven voor 'algemene studie'. Hij woonde volgens de almanak van het Studentencorps op de Oude Delft bij de weduwe Koemans en later op de Oude Langendijk bij de Wed. Funnekotter. Examens heeft hij nimmer afgelegd en gedurende het academisch jaar 1849/50 - na zes jaar studie dus - was zijn vaderlijk erfdeel, waaruit de studie moest worden bekostigd opgesoupeerd.

Om in zijn levensonderhoud te voorzien trad hij 'als gouverneur' in dienst bij de weduwe Van der Burgh-de Virieu ten behoeve van de twee kinderen, de toen 13-jarige Annetje en de 9-jarige Gijsbertus.

Annetje is de Julia van ons verhaal en op 24 juli 1853 is zij net 16 geworden. Zij woonde met haar moeder en broertje op de Zuidwal 68 in Den Haag. Nu is daar de open vlakte die na de afbraak van het Zuidwal-ziekenhuis is overgebleven.

Haar vader, een bekend jurist, was allang overleden, haar toezien voogd en oom Mr. P.J. van der Burgh was procureur bij de Hoge Raad en lid van de gemeenteraad van Den Haag. Haar grootvader Van der Burgh, in 1848 overleden, was President van het Hof van Holland.

Mimi Douwes Dekker heeft later - zonder een enkele naam te noemen - over de Romeo en Julia-geschiedenis het een en ander genoteerd. Onder meer dat Hendrik van Heyst aan Tine en Dek vertelde dat hij met Annetje wilde trouwen, maar dat het huwelijk door haar moeder voortdurend werd uitgesteld. En wel omdat mevrouw Van der Burgh-de Virieu zelf (zij was 42 jaar) épris van de 26-jarige oud-student zou zijn geweest. Dat was ook zo, bevestigt thans nog de familie-overlevering. Maar Hendrik van Heyst zelf voelde meer voor de dochter. Dekker raadde neef Van Heyst het meisje te schaken. Toen deze echter allerlei bezwaren maakte bood Dekker aan het meisje voor hem te ontvoeren. Dit werd afgesproken. En ook Annetje vond het goed.

Dekker bevond zich in Den Haag toen hij op 8 september 1853 een verzoek tot de Minister van Koloniën richtte 'in het belang zijner gezondheid' een reis naar België en Frankrijk te mogen maken. Toen hem op 12 september het verlof werd verleend heeft hij een paspoort bij Buitenlandse Zaken aangevraagd en werden de laatste voorbereidingen voor de ontvoering gemaakt. Dekker wachtte haar op een vastgestelde plaats in Den Haag op en samen reisden zij naar Haarlem.

Vóór haar vertrek heeft het meisje een briefje voor haar moeder achtergelaten. Dat is òf op een bepaald tijdstip door een bezorger gebracht, òf Christien, de dienstbode, heeft het op haar kamer gevonden toen Annetje niet aan de maaltijd kwam. Uit dat - zonder twijfel door Dekker opgestelde - briefje kwam naar voren, dat de vluchteling zich naar het buitenland zou begeven.

Twee feiten ondersteunen deze theorie.

Ten eerste is er geen opsporingsbevel uitgegaan. Tot dit negatieve besluit is de familieraad (mama en haar zwager Piet van der Burgh) gekomen omdat het

Kleine Houtstraat 13 in 1924 (Gemeentearchief Haarlem)

briefje de toedracht zover geopenbaard had, dat de keuze tot politionele opsporing gepaard met omvangrijk schandaal óf wachten op terugkeer van het verloren schaap niet moeilijk meer was. Het ergste gevolg was slechts dat toestemming tot het huwelijk thans onvermijdelijk zou zijn.

Het tweede feit was de tocht naar Haarlem. Voor Dekker, die niet kon weten of de familie de politie in de arm zou nemen, stond het vast dat een vlucht naar het buitenland de politie zou inspireren tot een actie aan het station Arnhem of aan de Moerdijk. Arnhem was het eind van de Rijnspoorweg (en het begin van een reis naar Duitsland). En de veerboot Moerdijk was de natuurlijke opvangplaats bij een vlucht naar het zuiden. Vandaar de slimme zet om de te verwachten achtervolgers schaakmat te zetten en naar het noorden te gaan.

Hij bracht dus het meisje naar zijn Haarlemse vrienden, de heer en mevrouw Kruseman-Goteling Vinnes in de Kleine Houtstraat (nu nr. 13), aan wie hij verzocht - zonder haar naam te noemen - Annetje die nacht te herbergen. Hij zei alleen dat hij haar kende en dat zij behoefte aan bescherming had ... die hij, Kruseman, haar zeker gaarne zou verlenen. Dat was uiteraard in orde. Maar met één complicatie had hij geen rekening gehouden. Er werd bij de Krusemans een rietperenkoekpartij gehouden. Er bestaat een soort rietpeer (stoofpeer), die in september geplukt wordt. Deze moet meteen tot gelei verwerkt worden. Bij de Krusemans gebeurde dat ieder jaar in september door een stel oude vrouwtjes onder het genot van flensjes, besmeerd met die gelei. Die vrouwtjes nu bekeken en begluurden Annetje en maakten haar verlegen met hun gevraag. Zij zijn het geweest, die door hun praatjes tien jaar later, toen de Max Havelaar al verschenen was, de basis legden voor het gerucht 'dat Multatuli met een publieke vrouw, die hij voor zijn echtgenote liet doorgaan, met Kruseman samen in een rijtuig door Haarlem had gereden'. Of het verhaal, zoals de heren Van Eck en Enschedé het elkaar deden in de trein in de zomer van 1884.

Het verhaal is alleen al onzinnig omdat de Krusemans al lang vóór de herfst van 1853 met Tine hadden kennis gemaakt.

In waarheid was Dekker die avond naar een logement in Haarlem gegaan nadat hij opdracht had gegeven die nacht nieuwe kleren voor Annetje te laten maken, zodat zij gedurende de verdere reis niet herkend zou worden aan japon en mantel.

De volgende dag vergezelde Dekker haar via een zonder twijfel listige ontsnappingsweg naar België, mogelijk via Maastricht, waar zij door haar verloofde werd opgewacht. Dekker zelf, die naar Frankrijk had willen reizen, heeft op weg daarheen in Spa de speelbank aangedaan. Hij verloor daar al zijn geld en kwam berooid in Nederland terug zonder in Frankrijk geweest te zijn.

Zoals hiervoor al gezegd, zijn de jonge gelieven kort daarop in Den Haag getrouwd en zij trokken bij mama op de Zuidwal in. Dank zij de bruidsschat van zijn vrouw kon Van Heyst voor kandidaatnotaris studeren. Reeds op 15

A.C. Kruseman (Houtgravure van Johannes Walter naar een foto van Jacques Chits Gemeentearchief Haarlem)

maart 1854 verhuisde Van Heyst met Annetje, schoonmoeder en zwagertje naar Deventer om daar op een notariskantoor werkzaam te zijn. Hij is in 1864 notaris geworden. De verstandhouding is blijkbaar steeds goed geweest, ondanks het feit dat zijn schoonmoeder ook een verbintenis van haar enige zoon met een juweliersdochter (die beneden zijn stand werd geacht) dwarsboomde. De arme jongen heeft daarom op 18-jarige leeftijd een eind aan zijn leven gemaakt.

Van verdere contacten tussen het echtpaar Van Heyst en Dekker is niets gebleken.

Bronnen:

- (a) *Memoires van een enfant terrible*. Bezorgd door Dr. C.A. Tamse en in 1975 uitgegeven door het Kon. Zeeuws Genootschap der Wetenschappen. Pag. 87.
- (b) *Eduard Douwes Dekker in Den Haag* door J. Kortenhorst. In het jaarboek 1969 van Die Haghe. Pag. 76-81.

C. Bij

De vogel Rock en het schaakspel

U kent de geschiedenis van Hassan, die dadels verkocht in de straten van Damaskus. De zaken gingen niet best, totdat een Derwisch de stad bezocht, die na bij Hassan gegeten te hebben, hem een vogel ten geschenke gaf. ‘Zeg hem’, zo sprak de Derwisch, ‘dat elk uwer dadels zo groot is als drie van uw dadels’. Dank zij deze vogel, die altijd hetzelfde zei, en leugen tot waarheid maakte door herhaling, geraakte Hassan tot grote rijkdom. Hassan noemde de vogel Rock, ‘maar 't was geen rock’. In een noot bij deze negende geschiedenis van gezag, schrijft Multatuli, dat de rock een reuzenvogel is in de mythologie van het Oosten. Maar wat voor soort vogel was die rock eigenlijk? Welnu, in het boek ‘De vreemde eilandbewoner’, dat in 1967 verscheen bij de Arbeiderspers, wijdt de schrijver Dick Hillenius een hoofdstuk aan de olifantstruisen van Madagascar. Hij schrijft:

‘Madagascar werd al in vroege tijden bereisd door Aziatische en Arabische zeevaarders. Waarschijnlijk heeft één van de Arabieren de botten en misschien zelfs nog een levend exemplaar gezien van de olifantstruis. Zo is misschien het verhaal ontstaan van de vogel Roc. In de Arabische vertellingen van de DUIZEND EN EEN NACHT verteld Sindbad de Zeeman dat hij op zijn tweede reis per ongeluk op een eiland werd achtergelaten door zijn reisgezelschap. Hij klom in een hoge boom om naar alle kanten te kunnen uitkijken naar iets dat hem enige hoop zou kunnen geven. “Mijn blikken op de zee richtend, zag ik slechts water en lucht, maar toen ik naar de kant van het land iets wits ontwaarde, klom ik uit de boom en met wat mij aan levensmiddelen restte, liep ik naar dat witte, dat zo ver verwijderd was, dat ik niet goed kon onderscheiden wat het was. Toen ik er op een redelijke afstand van was, zag ik dat het een witte koepel was van een ontzaglijke hoogte en dikte. Zodra ik er vlakbij was raakte ik hem aan en vond hem zeer glad. Ik liep er omheen om te zien of er geen deur in was; ik kon er geen ontdekken en het leek mij onmogelijk er bovenop te klimmen, zo gaaf en aaneengesloten was hij. Ik maakte een merkteken op de plaats waar ik stond en liep rondom de koepel om de omvang te meten. Het bleek 50 passen te zijn. De zon was toen op het punt om onder te gaan. De lucht verduisterde plotseling alsof hij met een dikke wolk bedekt was. Maar zo ik al verbaasd was door de duisternis, ik was het nog veel meer toen ik merkte dat wat haar veroorzaakte een vogel was van een geweldige grootte, die zich vliegend naar mij toe bewoog. Ik herinnerde mij een vogel die Roc wordt genoemd en waar ik dikwijls door matrozen over had horen spreken, en ik begreep, dat de grote koepel die ik zo had aangegaapt, een ei van die vogel moest zijn. En inderdaad, hij streek neer en ging er op zitten, als om het te bebroeden. Toen ik hem zag aankomen, had ik mij dicht tegen het ei aangedrukt, zodat ik een van de poten van de vogel voor mijn ogen had en die poot was zo groot als een zware boomstam”’.

Verder zegt Hillenius:

‘Marco Polo vertelt ook, dat de Roc olifanten doodde door ze mee de lucht in te nemen en ze dan te laten vallen... Het is niet onwaarschijnlijk dat deze reuzenverhalen een aanleiding vonden in de werkelijkheid. Behalve de eieren zijn honderden fossiele skeletdelen gevonden, waaruit men ongeveer de vorm en de grootte van de olifantstruis kon afleiden. Het skelet, dat men heeft gemonteerd in het Museum de l'Histoire Naturelle te Parijs, reikt tot ongeveer 3 m. Daar kan men ook duidelijk zien dat niet alleen de grootte overdreven werd in de verhalen, de olifantstruis konden n.l. niet vliegen, laat staan een olifant mee de lucht in nemen’.

Wij weten nu dus, dat de mythologische Rock in werkelijkheid de reeds lang uitgestorven olifantstruis van Madagascar is geweest. Multatuli moet de vertellingen van de ‘Duizend en een Nacht’ gekend hebben, dat mogen we gerust aannemen. Maar dan zegt Multatuli in de reeds genoemde noot verder: ‘Onze kastelen in 't schaakspel waren vroeger olifanten, nog vroeger rocks. Vandaar 't woord rockeren’.

Die gedachte heeft mij altijd geïntregeerd, temeer daar deze uitspraak door niemand in de schaakwereld wordt bevestigd. Nu is eind 1980 een interessant boek verschenen bij uitgever Ad. Donker te Rotterdam, n.l. ‘Schaakbrevier’, geschreven door de Oostenrijker Joachim A. Frank en voor Nederland bewerkt door J. ten Have. De ondertitel luidt ‘De Lof van het Koninklijk Spel. Een kleine geschiedenis van het schaakspel’. Het boek telt 357 blz en is rijk geïllustreerd. Ieder die van schaken houdt, zal er veel plezier aan beleven. We lezen daarin, dat in het Arabische schaak op de hoekvelden van het bord de wagen stond, al-ruk, die later in sommige talen de roch werd genoemd, welk woord in rochade bewaard gebleven is. Ik meen, dat deze lezing wel algemeen aanvaard wordt.

Ook besteedt Joachim Frank enige aandacht aan het Tamerlan-schaak, waarover ik verder niet zal uitweiden; maar heel curieus is, dat min of meer terloops, het Tamerlan-schaak een uitbreiding genoemd wordt van ‘het Grote Schaak, dat in de 13e en 14e eeuw in Midden-Azië sterk verbreid was en gespeeld werd op een bord van 100 velden. Enkele stukken hadden mythische namen: de vogel Rock en de Beer’.

Hier wordt dus waarschijnlijk voor de eerste maal in een schaakboek de vogel Rock genoemd.

Heeft Multatuli dan toch met enig recht de oorsprong van het woord rockeren gezocht bij de vogel Rock?

Jeroen Kluiver

Wouter voor 't eerst apart uitgegeven

De eerste aparte Wouteruitgave werd verzorgd door Mimi Hamminck Schepel, Multatuli's weduwe, in 1890. Het is uiterst nauwgezet pluiswerk geweest. Dit blijkt direct wanneer je Multatuli's Ideeën-Wouter ernaast legt, wat ik heb gedaan. Daarom ook is het voor mij ondoenlijk beide edities integraal, zin voor zin, laat staan woord voor woord te gaan vergelijken. Ik beperk me daarom tot de eerste Ideeënbundel. Mimi's editie begint met Idee 361, het idee waarin Multatuli Fancy vraagt hem wat poëzie te verschaffen, hem een sprookje in te blazen, opdat hij niet van walging vergaat aan het walgelijke dat hem omringt. Latere uitgaven van aparte Woutertjes beginnen vaak een Idee later, met 362, en slaan deze als inleiding toch geschikte smeekbede over. Het kan beide, denk ik. In elk geval staat dit Idee dicht bij Wouter dan de Ideeën die eraan vooraf gaan. Die gaan namelijk over Heine, en over de slechtheid der Keulenaars.

Nu is het zo, dat Multatuli zijn Woutergeschiedenis heeft ingedeeld in hoofdstukken, en dat elk zo'n hoofdstuk - en ook enkele andere - voorafgegaan wordt door 'n zeer beknopt en scherp geformuleerd soort inhoudsopgaafje. Een stukje dat hij schreef wanneer z'n hoofdstuk klaar was, om het daarna aan het begin ervan te plaatsen. Het 2e hoofdstuk bijvoorbeeld, wordt aangekondigd als:

‘Een kort hoofdstuk in vyf delen, en 'n Idee achteraan ()’.

En het 3e als:

‘() Korte bespiegeling over gebrek aan ruimte’.

En het 4e begint met:

‘Een hoofdstuk met Ideeën er doorheen ()’.

Hieruit zou kunnen blijken, dat Multatuli deze toch apart aangeduide Ideeën uit deze hoofdstukken in nauw verband met 't Wouterverhaal zag. Of, in elk geval: in nauwer verband met Wouter dan de Ideeën die hij ook door z'n geschiedenis heenschreef, maar die hij niet in z'n voorafgaande inhoudsopgaafjes al onderbracht, die onder zelfstandige titels verschenen of op andere in 't oog springende wijze los van Wouter stonden. Enkele voorbeelden hiervan zijn ‘Vorstenschool’ en Idee 448: (Brief) ‘Aan Mevr. de Wed. P. geb. baronesse van D. te Zwol’. Ook de Ideeën 1 tot en met 360, welke in bundel I aan Wouter voorafgaan, staan meer op zichzelf.

Laten we nu nagaan hoe Mimi het Wouterverhaal uit de Ideeën losmaakte.

Idee 361, dat nam zij op, helemaal. Dan de aanhef van het eerste hoofdstuk:

‘Chronologisch-archaeologisch onderzoek naar den oorsprong dezer geschiedenis, en van den naam der Hartenstraat. Over Poëzie in 'n stad wier naam uitgaat op dam. Ongeneeslyke liefde, en vlechten van vals haar. ()’

Mimi copieerde het. Vervolgens blijft ook 't hoofdstuk zelf ongeschonden. Het tweede chapter begint met de aanhef:

‘Een kort hoofdstuk in vyf delen, en 'n Idee achteraan ()’

Ondanks 't feit dat het hoofdstuk inderdaad kort is liet Mimi het Idee achteraan weg. Het is no. 364, en gaat over de toekomst der mensheid, waarvan nog wat te hopen valt, ‘als methaphysiek en theologie zullen vergeten zyn, en kennis der Natuur zal gelden als adel. () Ziedaar wat zyde, gevlochten in 't dunnen staartje van m'n Chinees’.

Chinees? Pardon?

Dat was waar ook. Multatuli voorspelt z'n uitweidingen zelf - al in 't eerste hoofdstuk. Want daarin luidt het:

‘Men ziet dat myn verhaal heel eenvoudig wezen zal. Te eenvoudig eigenlyk om alleen te staan. En daarom, als 't me wat al te mager voorkomt, zal ik er wat tussenvlechten hier en daar, zoals de Chinezen doen met hun staarten, wanneer die wat dun zyn,()’

Ook in Mimi's uitgave staan deze zinnen, wat zou kunnen betekenen dat zij niet àl Multatuli's lossere overpeinzingen schrapte. Dit blijkt later waar te zijn.

Het 3e hoofdstuk, waarover ik al zei dat 't afsloot met 'n bespiegeling over gebrek aan ruimte, kwam niet ongehavend uit de strijd. Die bespiegeling werd door Mimi weggelaten, hoewel zij kort was (de bespiegeling) en prima aansloot bij 't verhaal: zojuist hebben Hallemanntjes Wouter afgezet, waarna Multatuli twijfelt aan hun fatsoenlijkheid. ‘... en ik hel over tot de mening dat dit fatsoen eigenlyk niets was dan 'n uitvindsel van Wouters moeder, omdat ze “nauw behuisd” was’. Waarop iets over ruimtegebrek goed aansluit.

Nu het 4e hoofdstuk, dat was: ‘Een hoofdstuk met Ideeën er doorheen’. Multatuli's aanhef luidt voluit:

‘Een hoofdstuk met Ideeën er doorheen (219). Verloren suikerpotten en zoekgeraakte bybels voor de rechtbank van 't geweten. De onmannelykheid der natie, volgens Siegenbeek en andere moralisten. De verdiensten en gebreken van Leentje, beschouwd uit 'n Mensenvriendelyk oogpunt. Verregaande onkiesheid van de voorprinselyke spelmethode. Idem van de schryver dezer Ideeën. Uitvallen tegen deugdzame vuiligheid. Kappelmans preek over zeggen en doen’, (mijn cursivering, J.K.)

Gecursiveerde zinnen liet Mimi in haar versie van de aanhef weg. Om te beginnen die zin: ‘Een hoofdstuk met Ideeën er doorheen’. Blijkt daar straks uit dat dat zij bedoelde Ideeën zelf ook niet opnam? Dat blijkt straks inderdaad. Idee 368

bijvoorbeeld is verdwenen, dat zegt: 'Er zou weinig overblijven van wat wy geweten noemen, als we de noodzakelyke gevolgen van 't bedreven kwaad konden wegdenken'. Evenals 370, over ongelezen Christenbijbels. Daarnaast drongen 372/3 en 4 evenmin door tot Mimi's Wouter. Respec-

tievelijk behandelen ze 't gebrek aan lichamelijke hygiëne, veroorzaakt door armoede en deugd, aan de hand van 't feit dat Leentje zich slecht waste, dan: Natuur valt niet te bespotten, tot slot: Kappelman's preek, waarin de raadgeving meer op je uitlatingen dan op je daden te letten.

Nu gebeurt er iets nieuws. In de Ideeën vat Multatuli de draad als volgt op:

‘Oef! Nu weer van Leentje. Stoffel beschuldigde haar...’ (ergens van)

Dat ‘Oef!’ verwijst naar de door Multatuli getrooste moeite, voor het schrijven van deze eerste langere excursie nodig. Maar omdat dergelijke uitstapjes bij Mimi vaak niet doorgaan en dat ook in dit geval niet deden, zou dat ‘Oef!’ in háár uitgave op mysterieuze wijze in het luchtledig blijven hangen. Evenals ‘Nu weer van Leentje’ want Multatuli had het al over Leentje. Enig juiste oplossing: beide zaken schrappen. Inderdaad ontbreken ze in Mimi's uitgave. Maar ook moest nu de zin ‘Stoffel beschuldigde haar...’ worden veranderd, omdat ‘haar’ nergens meer naar verwees. Mimi maakte ervan: ‘Stoffel beschuldigde Leentje...’ Nauwgezette arbeid!

Het 5e en 6e hoofdstuk liet Mimi ongeschonden. Hun aankondigingen luiden respectievelijk:

‘Kort hoofdstuk zonder Ideeën (...)’ en ‘Weer 'n hoofdstuk zonder Ideeën (...)’

Volgt het 7e, dat begint met 378. Het lijkt nu alsof de aanhef al om geschrapt vraagt:

‘Beschouwingen over de manier om 'n groot man te worden. Bezoek by m'sieu Willaire die zo knap was. Uitstapje naar Artis. Vervolg en slot van de apenstudie in 214 en 215. Twee stokpaardjes (...)’

In Mimi's versie van deze aanhef ontbreekt het voorgenomen bezoek bij Willaire; het uitstapje naar Artis gaat niet door, terwijl ook de apenstudies worden vervolgd noch afgesloten. Haar eigenlijke hoofdstuk is overigens wat complexer samengesteld. Idee 379, waarin Multatuli eerst wat over Pennewip vertelt, luidt ongeveer halfweg: ‘Van natuurkunde was geen spraak in die tyd’, waarna 't verder gaat over gebrekkigheid van burgerscholen. Deze laatste helft laat Mimi weg.

Het 8e hoofdstuk, de voorbereidingen tot het salieavondje der Pieterses, nam Mimi in z'n geheel op, evenals 't 9e, waarin Pennewip de gedichten van z'n leerlingen doorneemt. In beide hoofdstukken komen dan ook geen lossere Ideeën voor. Op één uitzondering na misschien, nummer 383, over oorzaak van veel vijandschap en ongenoegen. Dit idee is erg kort en sluit goed bij 't verhaal aan.

Nu het 10e hoofdstuk, het salieavondje zelf, dat uitloopt op ruzie en kiffpartijen over het ja dan nee zoogdier-zijn van juffrouw Laps. Het staat er helemaal in. Uit het 1 le hoofdstuk laat Mimi 395 verdwijnen, een korte overpeinzing die tot enig bepaald nadenken wil aansporen, omtrent het twistpunt of bijbelse eigenheden al dan niet heilig zijn. Maar het 12e, waarin Pennewip

Wouter's 'Roverslied' voordraagt, dat staat er weer helemaal in. Wederom komen er geen lossere gedachten in voor. Het 13e hoofdstuk bespreekt gemoedstoestanden van Juffrouw Pieterses ex-visite. Ook staat in de aanhef:

'() Malle uitval van den schryver, zeer geschikt om de genegenheid van Publiek te winnen, en dat monster over te halen tot vernieuwing van z'n abonnement'.

Zo'n malle uitval! Wat gebeurde ermee? In Mimi's uitgave blijft er van dat stuk tekst, dat oorspronkelijk 6 pagina's beslaat (399 tot en met 404) en waarin Multatuli ontvouwt wat 'm als schrijver aanspoort, maar weinig over. Eigenlijk alleen dit: de eerste alinea van 399, aansluitend op 't relaas over 'n smerige achterkamer, plus één zin uit 404: 'Lieve god, Marianne, zet toch 't venster open!' Tussen die alinea en deze zin liet Mimi twee regels puntjes zetten.

Zowel het 14e en het 15e hoofdstuk bleven ongeschonden, hetgeen gelijk het enige is dat ik over deze hoofdstukken kan zeggen - in dit verband. Of het moest nog zijn dat in het 14e nog twee aparte Ideeën voorkomen, 408 en 411, welke respectievelijk luiden: 'Daar is tussen verstand en geest geen zo wyde kloof, als beweerd wordt door wezens die gebrek hebben aan beide', en: 't Gebeurt zeer dikwyls dat we iets niet zien, omdat 't te groot is'. Beide werden opgenomen.

Ook uit het 16e hoofdstuk, dat uit één Idee bestaat, werd niets weggelaten, zodat we nu voor iets nieuws komen te staan: 'Wat Ideeën zonder hoofdstuk', bestaande uit een reeks van 24 Ideeën. Het is 14 pagina's lang, en levert niet malse kritiek op de (zogenaamde) godsdienst. 24 Ideeën, waarin er van Wouter of wie dan ook uit zijn geschiedenis geen sprake is.

Ondanks hun grote schoonheid, en hun grote samenhang met 't Wouterverhaal, heeft Mimi dan ook gelijk gehad hen uit haar beknopte editie te weren. Overigens is het wel interessant wat dieper op dit hoofdstuk in te gaan. Een der eerste Ideeën-indelers, of: - verdelers, was J.J. van Laar, die al in 1887, dus nog vóór Mimi's editie uitkwam, een register op de Ideeën samenstelde. Wel twaalf jaar daarvoor had Vosmaer al om zo'n register gevraagd. Hij kende iemand die het in handschrift bezat, maar het in druk doen verschijnen, dat kwam er niet van. Daarom stak Van Laar de handen uit de mouwen, zoals hij zelf zegt in z'n inleiding. In dat Register nu, geeft hij naast de beknopte inhoud van elk Idee, ook o.a. een verdeling in wat volgens hem wel, en wat niet tot 't Wouterverhaal hoort. Hij blijkt vast te stellen:

Eerste Wouterepisode, het gedeelte door mij zo juist besproken: Idee 362 tot en met 413; tweede Wouterepisode: 438 tot en met 447. Waarna we meteen zien dat 'WAT IDEEEN ZONDER HOOFDSTUK' voor J.J. van Laar het eerste *hiaat* in onze geschiedenis is. Ondertussen is duidelijk geworden dat Mimi dit anders zag. (Dat de indelingen van Mimi en van Van Laar zo uiteenlopen is begrijpelijk. Imers, ze hadden ook uiteenlopende doelstellingen. Zij: een heuse uitgave, dus continuïteit; hij: overzichtelijkheid, welke afneemt bij in detail treden).

Het verband tussen de eerste twee Wouter-episoden en de daartussen liggende tirade tegen zogenaamde godsdienst bestaat niet alleen in het feit dat deze drie stukken van dezelfde schrijvershand komen. Een vorm van verwantschap is overeenkomstigheid. Zo draagt het tussenhoofdstuk een titel, net zoals Wouterhoofdstukken dat doen. Maar daarnaast is 't ook nog een verwante titel. Wouterhoofdstukken hadden opschriften in de vorm: 'Een hoofdstuk, én wat Ideeën'.

Op de tweede plaats sluit de tirade inhoudelijk gezien aan op hoofdstuk 15, waarin dominee de beschonken kop opsteekt. Het opvoeren van die ellendeling is ook kritiek. Vervolgens zegt Idee 414: 'Hoofdstukken als 't vorige vervullen my met walging, maar ik geloof dat het plicht is "den steen niet om te gaan, die er ligt op onzen weg"'. De zogenaamde godsdienst ligt juist op 't voetpad, en daarom wil ik haar wegkantelen als ik kan'. Waarop aaneengeschakelde twistgesprekken volgen, doorgaans over God en z'n eventueel bestaan gevoerd. Zo beginnen 419 tot en met 424 met standaardfrazen van de gelovige: Godsdienst is nodig voor 't volk, of om het in toom te houden, nodig voor de zedelijkheid, of om tot kennis van goed en kwaad te geraken. Multatuli staat hen vaak sarcastisch te woord, maar ook met redenering. In elk geval blijft er naar mijn smaak niets van overeind.

In 428 en 429 tart hij ouders die zèlf niet geloven, maar toch godsdienst nuttig achten als voorbeeld voor de kinderen. 'Wat moet 't kind denken van z'n vader, als 't dezen later ziet glimlachen over dingen, die hyzelf het liet inprenten als iets heiligs? Zal niet de dus opgevoede zoon den vader verwyten dat-i hem bedroog? En zal-i niet recht hebben tot dat verwyf?' (uit 429)

Na enkele Ideeën over 't feit dat wij God niet kunnen dienen, omdat z'n wensen onbekend bleven, komt Multatuli bij de kleintjes terug. Bijvoorbeeld in 436, over hoe eventueel intelligente kinderen 't verstand wordt verdoofd, 'Bedwelmd of verstikt onder psalmen, evangeliën, en hoe al die vodderij heten moog'. Dan 437, dat over de Bijbel zegt: 'Hoe kunnen ouders hun kinderen een boek in handen geven, dat onovertroffen is in schandelyke taal en walglyke vuiligheden? (...) Met welk recht weert men de Sade (...) uit z'n huis als men z'n dochters de geschiedenissen in handen geeft van Abraham, Loth, Jacob, (...)'

Relaties met 't eropvolgend Wouterhoofdstuk, 't laatste van Bundel I, zie ik voornamelijk met Idee 438 van dat hoofdstuk, 'Een treffende vogelhistorie', parabel over het nemen en verzorgen van kinderen, terwijl men daar geen verstand van heeft.

Tot zover.

In het begin verklaarde ik te zullen laten zien dat Mimi nauwgezette arbeid had verricht. Hierin hoop ik te zijn geslaagd, hoewel ik me realiseer hoe persoonlijk mijn oordeel is. Het is een smaakkwestie, waarvoor argumenten zijn aan te voeren, nooit bewijzen. Als ik nu even aanneem dat het sowieso juist was een aparte Wouteruitgave te maken, dan kan ik verschillende verzorgers

van verschillende uitgaven vergelijken. Bijvoorbeeld nog 's over die hoofdstukaankondigingen. Toen Mimi besloot Idee x weg te laten, schrapte ze ook de aankondiging van Idee x. Logisch, zal men zeggen. Maar G. Stuiveling, die in 1950 een aparte Wouter verzorgde, liet van elke hoofdstukaankondiging maar één zinnetje over, wat ik toch minder elegant vind. Ik denk zo, dat als je nu eenmaal een tekst verminken moet, goed. Alleen, doe het dan zo subtiel mogelijk. Zoals Mimi, wil dat hier zeggen. Ook blijkt dat zij, bezig met Ideeënschrappen, terdege bleef rekening houden met wat de tekst vermeldde. Nam ze op: '... zoals de Chinezen doen met hun staarten, wanneer die wat dun zijn', dan kon ze niet alle lossere Ideeën weglaten. En dat deed ze dan ook niet. Er zit systeem in. Wanneer je nu tekstjes uit 'n lange reeks gaat weghalen, ligt het voor de hand dat de nieuw ontstane overgangen niet geheel vloeiend zijn. In dat geval verhielp Mimi eventuele hikkeligheden door 'n woordje te schrappen of te vervangen. Als dat niet genoeg was, omdat er werd verwezen naar geschrapte tekstgedeelten, moest er soms een groter deel verdwijnen. Wat de grootte van dit deel betreft, schoot Mimi roos, vind ik.

Eep Francken Wouter VI de jongste

In de vijfde bundel *Ideeën* ontpopt de jonge onderwijzer Stoffel Pieterse zich als verdediger van het theater: ‘heel veel fatsoenlyke mensen gaan er heen. Uwe ziet, moeder, dat daarin niets onzedelyks is, en dat men niet zo bekrompen moet zyn, en alles zo terstond afkeuren. By de oude Grieken speelden ze ook komedie, en daarin studeren nog tegenwoordig onze eerste professors.’¹ Hoewel hij dus blijkt te beschikken over een brede smaak, gaat zijn voorkeur uit naar voorstellingen in de Amsterdamse schouwburg aan het Leidse plein. ‘Verbeeld u eens, moeder, die is van de stad, en de Burgemeester zelf zoekt de stukken uit... om de zedelykheid, weet u. En begryp eens, als er in zo'n stuk staat: “o God!” dan verandert de Burgemeester dit in: “o hemel!” omdat het niet te pas komt, van onzen-lieven-heer te spreken in 'n zaal waar ook wel gedanst wordt. Want... gedanst wordt er ook, moeder.’²

Ook Multatuli heeft het geluk gehad van zo'n vaderlijke figuur die zich het lot van zijn werk aantrok. Het was W. Polman Tuin Jzn., die in 1937 voor Meulenhoff probeerde een uitgave van de geschiedenis van Wouter Pieterse te maken, geschikt voor ‘elke inrichting van onderwijs’.³ Een moeilijke taak, ook al was Tuin ‘leraar H.H.S. en M.K.L.S. te Deventer’ - over een burgemeesterschap wordt niets vermeld - maar gelukkig kon hij steun vinden bij de raadgevingen van Stoffel.

Wouters verhaal over Aztalpa, Kusco en Telasco wekt bij Femke diepe emoties: ‘O God, Wouter, 't doet me zeer! Moest Aztalpa nu waarlyk sterven?’⁴ Tuin zag hier een taak, en schrapte Femkes aanroeping van het opperwezen. Op ‘elke inrichting van onderwijs’ wordt wel eens gedanst.

Nauwkeuriger nog volgt hij Stoffels raad op bij een andere plaats waar Femke over de schreef gaat. ‘Verhevene dochter van de Zon, u geschiede naar uw begeerte. Gy wilt niet kiezen, Aztalpa... welnu, ge zúlt sterven...’, spreekt Wouter-Telasco. En Femke? ‘-O God, riep Femke...’⁵ En Tuin? ‘-O hemel, riep Femke...’⁶

Wat er gedanst werd, in Deventer.

1. Multatuli, *Volledige Werken* 6, p. 429-430.
2. *V.W.* 6, 444-445.
3. Multatuli, *Woutertje Pieterse*. Bewerkt en verkort door W. Polman Tuin Jzn. Amsterdam 1937, p. 9.
4. Multatuli *Ideën*. Tweede bundel: zesde door den auteur herziene druk, Amsterdam 1880, p. 262. De *V.W.* hebben hier een andere tekst.
5. *V.W.* 3, p. 304.
6. a.w. p. 77 en 79.

Deze werkwijze is niet representatief voor de bloemlezers die na 1887 Multatuli's *Ideeën* hebben geschift om daaruit een roman *Woutertje Pieterse* af te zonderen. Natuurlijk schrapten zij allen verhandelingen en beschouwingen, zodat de betekenis van de tekst ten dele veranderd werd, maar hierbij was het toch uitsluitend hun bedoeling om Multatuli toegankelijker te maken voor een groot publiek. Bijeenvoeging van de Wouter-fragmenten betekent in zekere zin *altijd* een vervalsing van Multatuli's tekst, want het staat buiten kijf dat alle aspecten uiteindelijk bekeken moeten worden in het door Multatuli gekozen kader van de *Ideeën*. Dat is onmogelijk voor wie slechts *Woutertje Pieterse* kent, in welke editie ook. Daarom verdienen complete *Ideeën*-uitgaven de voorkeur. Het is dan ook jammer dat de bundels niet meer los te koop zijn. Ze hebben ten onrechte een reputatie van onleesbaarheid gekregen, waartoe de Wouter-uitgaven wel enigszins bijdragen. Maar waarom b.v. *Ideeën* I bij een modern publiek zoveel minder kans zou maken dan de Woutergeschiedenis is mij niet duidelijk.

Wel weet ik dat *Woutertje Pieterse* gevraagd wordt; het zou betweterig zijn en in Multatuli's nadeel om die vraag niet te beantwoorden. Ik pleit dan ook niet tegen de 'Wouters' en wie dat niet doet kan de samenstellers de hierboven opgemerkte vervalsing niet aanwrijven. Deze vervalsing is onontkoombaar als men de lezer van dienst wil zijn met een doorlopend verhaal. Verder is geen van de andere bloemlezers gegaan, niemand vond het nodig om in Multatuli's tekst correcties aan te brengen als die van Polman Tuin.

Er zijn zes tamelijk uitvoerige 'Wouters' verschenen, en drie schooluitgaven⁷ - die laatste blijven verder buiten beschouwing. De oudste uitgave is die van Mimi: Multatuli, *De geschiedenis van Woutertje Pieterse*. Uit zyn Ideën verzameld door zyne Weduwe. Amsterdam 1890, 2 delen. Over haar selectie schrijft Jeroen Kluivers elders in dit deel. Uit haar boek, herdrukt Amsterdam 1910 en recent in Utrecht-Antwerpen 1980, is nog het minste weggelaten. Ongeveer 15 procent 'dunner' is de tweede bloemlezing: Multatuli, *De geschiedenis van Woutertje Pieterse*. Opnieuw verzameld uit de 'Ideën' door dr. J. van den Bergh van Eysinga-Elias, Amsterdam 1920. Van deze aanvankelijk geïllustreerde uitgave bestaat een goedkope druk uit 1921, zonder plaatjes. Voor de volgende Wouter was nog ingrijpender gesnoeid: Multatuli, *De geschiedenis van Woutertje Pieterse*. Opnieuw uit de ideeën verzameld door prof. dr. N.A. Donkersloot, Amsterdam 1938, in vergelijking met Mimi ongeveer 30% minder omvangrijk. Hiermee was blijkbaar een zekere limiet bereikt, want de volgende samensteller, Garnt Stuiveling, kwam tot ongeveer dezelfde omvang. Multatuli, *Woutertje Pieterse*, Uit de Ideeën verzameld en uitgegeven door dr. G. Stuiveling, verscheen in 1950 in Amsterdam en is

7. Ik reken dan mee: *Uit de Ideën van Multatuli*, ed. J. Prinsen J. Lzn., Zwolle 1910, voor 85% een Wouter-bloemlezing. Na Polman Tuin-noot 3- verscheen nog: Multatuli, *Woutertje Pieterse*, ed. W.L.M.E. van Leeuwen, 2e druk Amsterdam 1950.

sindsdien vele malen herdrukt: de 9de druk is uit 1979. In 1958 verscheen nog de ABC-pocket: Multatuli, *De geschiedenis van Woutertje Pieterse*, verzorgd door Henri A. Ett. Ten onrechte staat in dit boek vermeld dat het een tweede druk is. Weliswaar had de Arbeiderspers al eerder de editie-Donkersloot op de markt gebracht, maar Ett zorgde voor een zelfstandige bewerking, die ook omvangrijker was dan die uit 1938: ongeveer gelijk aan de uitgaaf- Van den Bergh van Eysinga.

Deze overeenkomst geldt natuurlijk alleen de *lengte* van beide boeken. De keuzen zijn onderling toch verschillend uitgevallen en deze opmerking kan men eigenlijk over alle edities maken: wat de een weglaat, neemt de ander juist weer op. Vergelijking leert dat min of meer vaste criteria vrijwel niet formuleerbaar zijn, omdat Multatuli het verhaal over Wouter, waar het om begonnen is, niet keurig in afzonderlijke ideeën afhandelt, maar het doorspekt met invallen en beschouwingen. Bij sommige passages kan men erover strijden of ze al dan niet tot het verhaal behoren, denk maar aan de bakerpreek (meer dan 13 pagina's!). Wanneer men gedwongen is te schrappen valt niet te ontkomen aan een zekere willekeur.

De vraag komt dan ook op of al deze selecties naast elkaar wel bestaansrecht hebben. Een aantal samenstellers behandelt in in- of uitleidingen de vraag waarom een afzonderlijke *Wouter* wenselijk is naast de complete *Ideeën*, maar alleen Van den Bergh van Eysinga zegt waarom haar keuze gedrukt moet worden naast de eerdere *Wouter* van Mimi. Wellicht zijn hier commerciële argumenten bij uitgevers doorslaggevend geweest.

De jongste uitgave is tot nu toe ongenoemd gebleven, maar vormt het onderwerp van de rest van dit stuk. Het gaat om: Multatuli, *Woutertje Pieterse*. Met een inleidend woord en van noten voorzien door Marijke Stapert-Eggen, Ede 1979. Mevrouw Stapert merkt ter rechtvaardiging van haar nieuwe uitgave op, dat de complete *Ideeën* nog steeds binnen ieders bereik zijn, maar ook dit kan natuurlijk slechts dienen ter verantwoording van een afzonderlijke *Wouter*-editie in het algemeen en verklaart niet waarom men opnieuw gaat bloemlezen, als laatste in een rij van zes.

Want een zelfstandige keuze is dit inderdaad geworden. Weliswaar volgt mevr. Stapert nogal eens de editie van Stuiveling, maar zij laat toch ook tamelijk vaak teksten staan die daar geschrapt waren, zodat haar uitgave qua omvang uitkomt tussen Donkersloot en Stuiveling aan de ene, en Ett en Van den Bergh van Eysinga aan de andere kant.

Schokkend is haar selectie niet, en een argument voor een nieuwe keuze kan er niet aan ontleend worden. Maar een rechtvaardiging van de hele publikatie is eenvoudig te geven: mevrouw Stapert heeft, steunend op de *V.W.*, voor het eerst gezorgd voor een uitgave met uitgebreide annotaties, en dat was inderdaad hard nodig. Zij heeft er onmiskenbaar veel tijd in gestoken en is er ook in geslaagd om veel moeilijkheden voor de moderne lezer uit de weg

te ruimen - die grote verdienste heeft haar werk zonder twijfel, ook al zijn haar toelichtingen soms onjuist of onvoldoende, zoals ik nog zal laten zien.

De inleiding bevat onjuistheden over de jaren van publikatie van de *Ideeën*-bundels.⁸ Hinderlijker is dat zij ook haar eigen bron onnauwkeurig opgeeft. Haar uitgave 'is gebaseerd op de tekst uit de bundels *Ideeën* die als een geheel tussen 1872-1879 bij G.L. Funke in Amsterdam verschenen'. Wat is 'als een geheel'? Er zijn in deze jaren bij Funke zoveel drukken verschenen dat niet aan te nemen is (en evenmin te hopen) dat mevrouw Stapert ze allemaal bij haar selectie heeft betrokken.

De idee-nummers zijn niet vermeld, evenmin is op enige manier aangegeven waar iets is weggelaten. Deze werkwijze onthoudt de lezer wel wat informatie, maar aan de andere kant is wel te verdedigen dat het boek er zoveel mogelijk uit moet zien als een roman, en zo min mogelijk als een historisch werk van letterkunde. Het aantal weglatingen is ook zo enorm dat de vermelding minder zinvol wordt. Dat Multatuli's hoofdstuktitels ook overal verdwenen zijn, vind ik jammer. 'Over Poëzie in 'n stad wier naam op dam uitgaat,' daarmee moet het toch beginnen.

Bij bijna alle Wouters zijn 'schakelfouten' waarneembaar: door de weglatingen ontstaan onduidelijkheden wanneer Multatuli verwijst naar een geschrapt gedeelte. Ook bij deze editie zijn er een paar. Op het saliemelk-avondje van Juffrouw Pieterse (p. 36) aarzelt de juffrouw van de koekbakker of ze nog een koekje (uit eigen winkel) zal nuttigen. '-Kemän, of 'k zou denke dâ-je 't nie luste. Dat mocht ze niet laten denken, want ze had 't zelf gebakken, en was niet zo oprecht als *mijn* juffrouw en ik.' Aldus Multatuli. Dit is een verwijzing naar het bekende idee 54 over de banketbakkersvrouw die geen gebak kan consumeren, net zo min als Multatuli romans. Maar de lezers van mevr. Stapert snappen er niets van, want idee 54 staat natuurlijk niet in *Woutertje Pieterse*.

De verklarende noten zijn de belangrijkste vernieuwing die deze uitgave biedt. Men hoeft geen kenner van de problematiek te zijn om te begrijpen hoe moeilijk het is uit te maken of een begrip toelichting nodig heeft of niet. Wat voor de één noodzakelijke toelichtingen zijn, is voor de lezers met meer ervaring bijna beledigend. Ondanks dit inzicht laat ik hier mijn mening over de hier gemaakte keuze volgen.

Het lijkt mij het gemakkelijkst om te beginnen met de overbodige informatie. Tot mijn verbazing vond ik toch weer een paar annotaties van het type 'Plato (ca. 430-347 v. Chr.), Griekse filosoof'.⁹ Het bezwaar hiertegen is niet dat iedere lezer al weet wie Plato is. Natuurlijk niet. Maar voor wie het *wil*

8. De laatste bundel wordt b.v. drie jaar te vroeg gedateerd. De eerste aflevering verscheen wel in 1874, maar de laatste pas in 1877.

9. Ook: 'Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832), Duits dichter, toneel- en prozaschrijver' en 'Immanuel Kant (1724-1804), Duits filosoof'.

weten is het makkelijk vindbaar. De noot geeft geen informatie van specifiek belang voor *Woutertje Pieterse*, maar algemene ontwikkeling die elders thuishoort. Om dat laatste gaat het.

Een verklaring als ‘Linnaeus (1707-1778), Zweeds natuuronderzoeker’ (bij 23) is zelfs onjuist. Van Pennewip zegt Multatuli dat die de maatschappij maakte ‘tot één botanische tuin, waarvan hij de Linnaeus was.’ Pennewip is dat omdat hij alles indeelt in ‘familiën, genera, klassen, species en onderdelen’ (‘Burgerstand, III klasse, zevende onderafdeling’). Deze vergelijking is gebaseerd op Linnaeus' systematische ordening van de planten, maar daarover staat niets vermeld.

De verklaring bij Fancy (28), met een uitweiding over de *Minnebrieven* en zelfs over Sietske, is weer overbodig.

Elders ontbreken de annotaties ten onrechte. Een moeilijkheid die onverklaard blijft verwekt een minderwaardigheidscomplex bij de niet-begrijpende lezer, die meent dat hij iets vanzelfsprekends niet eens snapt. Mij lijken tegenwoordig toelichtingen nodig bij b.v.: inkomende rechten (p. 9), Chinese kamp (de Chinese wijk van Batavia, p. 9), kraamschut (23), waarloos (163), de kleine Mercur (voor Wouter als boodschappenjongen, 391) en suikerdemangelen (gesuikerde amandelen, 510). Dit zijn allemaal eenvoudige voorbeelden. Interessanter wordt het natuurlijk waar ik het zelf ook niet begrijp en dus graag de visie van een tekstuitgever hoor, al was het maar om me dat complex te besparen.

Wat is geile koffie (391)? Hij wordt gedronken op het kantoor van de fa. Ouwetijd & Kopperlith, dus wat het eerst bij mij opkwam (‘opwekkend, speciaal de geslachtsdrift’) is onwaarschijnlijk. Geil betekent ook ‘vet’, in gunstige en ongunstige zin. Van Dale geeft ‘een geile vent’ voor: een magere man (ironisch). Moeten we hier dus denken aan slappe koffie?

In huize Pieterse slaapt Wouter in één bedstee met zijn broer Laurens, die daarbij ‘de diagonaal beschreef’ (250). Als Juffrouw Laps laat in de avond alarm komt slaan is Wouter snel het bed uit, maar over Laurens staat er: ‘hij sliep, en leverde door z'n neusgaten de demonstratie van 't pythagorisch vraagstuk, waarin hijzelf de hypotenusa zo aanschouwelijk voorstelde’ (256). Mevrouw Stapert verklaart hierbij nogal wat, maar niets over die neusgaten. Hoe moet ik mij deze demonstratie voorstellen? Snurkte hij zo luid, dat daaruit duidelijk bleek over hoeveel vrije ruimte hij beschikte, dat met andere woorden de hypotenusa langer is dan de andere zijden? De verklaring is niet bevredigend.

Op blz. 195 e.v. wil Wouter op de volgende advertentie reageren:

‘In een gevestigde handelszaak wordt gevraagd een jongeling (P.G.) van deftige familie. Vereisten zijn: eerlijkheid, goed zedelijk gedrag, en niet beneden de vijftien jaren. Bij lust tot werken bestaat er vooruitzicht op salaris. Op 'n fatsoenlijke behandeling kan men staat maken.

Reflecterenden worden verzocht zich met gefrankeerde en eigenhandig geschreven brieven onder 't motto: "Handel" aan te melden bij de boek-, plaat- en kunsthandelaar E. Maaskamp, Nieuwendijk bij de Dam te Amsterdam, waar te verkrijgen is...'

Hij heeft moeilijkheden met de adressering en besluit tot 'Aan de Weledele Heren, de heren... motto "handel".' Vervolgens spreekt de verteller, Multatuli zelf, gekscherend over 'de Weledele Heren Motto, Handel & Cie.' Op p. 203 is Stoffel, die over de zaak gaat onderhandelen, er verbaasd over 'dat-ie van de firma nooit iets anders te zien kreeg dan de eerste helft, of 't eerste derde'. De heer Motto blijkt dan 'Handel & Cie' te hebben bedacht. Maar: in zijn advertentie stond dit helemaal niet, slechts in grappig commentaar van de verteller. Schuift Multatuli hier zijn eigen grap deze ondernemer in de schoenen? Het is onduidelijk, en blijft dat in de aantekeningen.

En wie zijn de Wed. Maaskamp en Zonen, op 342 genoemd in verband met kostuums? Elders zijn veel van dit soort bijzonderheden achterhaald, maar over deze weduwe zwijgen de annotaties.

Ik sluit af met een serie noten die onvolledig zijn, of zelfs fout - de grens geef ik niet steeds aan. In het voorafgaande noemde ik een verklaring van 'Linnaeus' die eigenlijk hier zou thuishoren: er werden juiste inlichtingen gegeven, maar om de tekst te begrijpen was *andere* informatie nodig.

Multatuli hoopt 'dat de lezer niet te collet monté is, tot het aannemen van mijn uitnodiging op de saliemelk van juffrouw Pieterse' (p. 29). De aantekening (collet monté = waanwijs iemand) is al ongeschikt omdat in een populaire uitgave de verklaring zo mogelijk in de zin moet passen. Maar zij lijkt mij ook onjuist. Het gaat niet om wijsheid al of niet gewaand, en in de woordenboeken zijn voor deze term gemakkelijk betere verklaringen te vinden (stijf, gemaakt deftig).

Naar aanleiding van het bezoek van Leentje aan een voorstelling van *De onechte zoon* merkt Multatuli op: 'Kotzebue was 'n faiseur die z'n zaak verstond.' (124) Ook hier is eenvoudig iets beters te geven dan 'maker, opschepper'. Dat begrijp je alleen als je al wist wat een faiseur is.

Ook bij Hans Heiling (56)¹⁰, filoloog (128), Volkstümlichkeit (273-274) en ceroen (436) zouden de verklaringen beter kunnen.

Wouter leest op de postwagens van zijn tijd vreemde woorden, zoals 'sauvegarde'. Ze 'kwamen hem voor als toverspreuken die hij wel niet begreep, doch waarachter gewis iets zeer belangrijks schuilen moest' (129). De verklaring (sauvegarde = vrijgeleide) brengt ons weinig verder. Waarom stond dit in Wouters tijd op die wagens?

Moeilijk is ook het volgende: 'De eigenaardige beschroomdheid die soms getuigenis geeft van iets goeds, vindt men nu en dan bij kinderen, en ze wordt

10. Recent hierover: Huygens in *Over Multatuli* 8.

door opvoeders gewoonlijk verkeerd beoordeeld, 'tgeen blijkt uit de overdrevenheid waarmee ze het tegendeel prijzen. “Dat zal 'n man worden!” hoort men dikwijls zeggen van de knaap: *qui ne doûte de rien*. Dat dakje op u is een drukfout van een eeuw geleden, dat kunnen we rustig schrappen. Als verklaring voor ‘*qui ne doute de rien*’ geeft mevr. Stapert: ‘die voor niets terugdeinst’; hiermee maakt zij het ons onnodig moeilijk. Dit stukje uit idee 1062 hoort nl. bij een uitweiding in 1061 b en daar verwijst Multatuli, om het ons gemakkelijk te maken, naar 569-570, allemaal passages die in deze *Woutertje Pieterse* niet voorkomen. De betekenis blijkt dan uit 569: ‘Ça ne doute de rien! Aan niets twyfelen, alles menen te weten, te begrypen, is het zekerste middel om onkundig te blyven.’¹¹

Bij een paar schimpscheuten over Stuart Mill en Thorbecke (272, 275), bij allebei in de vorm van ironisch bedoelde loftuitingen, moet men in de noten (al was het maar voor de zekerheid) vermelden dat zij allebei *bêtes noires* van Multatuli zijn; de toelichtingen zijn hier daarentegen op het ronkende af.

Een enkele keer ontstaat de indruk dat mevr. Stapert iets niet begrijpt, maar er niet toe kan komen om dit te vermelden. Wanneer het stakkervrouwetje de vrijer waar zij op wacht beschrijft als ‘'n Smuke jongen die alles neerslaat wat niet deugt’ (321) vermeldt de annotatie maar liefst: ‘*smuke/smuk* sieraad, net; *smuik* tersluiks, *smuiken* zich verborgen houden’. Hier zijn inkopen gedaan voor een maaltijd die nog bereid moet worden.

‘Res publica’ (336) geeft de verklaring ‘ministerie van oorlog’. Natuurlijk weet mevr. Stapert wel dat de term een andere hoofdbetekenis heeft, maar ten onrechte houdt ze die hier voor onbruikbaar. De omgekeerde fout volgt bij *recognoscere* (384), waar de verklaring gebaseerd is op de eerste woordenboekbetekenis van *recognosco* terwijl in het tekstverband alleen de tweede past (niet herkennen maar monstere[n]).

Zoals men weet heeft de heer Dieper, werkzaam bij de fa. Ouwetijd & Kopperlith, nogal eens een ‘intieme fictie’. Die zegswijs houdt geen verband met ‘*fictie*, niet op werkelijkheid berustende beschouwing’ (Stapert 397), maar is een verbastering van *conviction intime*, innerlijke overtuiging, zoals een groot kenner van de Franse taal mij meedeelde. ‘Ik heb de intieme fictie, m'nheer, dat het (nl. stank) alleen van de grachten komt! -Ei? vroeg of zei m'nheer Kopperlith. -Ja, m'nheer! En... 't is zo'n... modderlucht, vindt u niet? Dieper had zeer gerust de kwalificatie 'n paar graden onfatsoenlijker kunnen inrichten, zonder te kort te doen aan de waarheid. Maar *bévue* stiptheid in omschrijving was minder z'n zaak dan 't rein wassen van m'nheers kantoor van al te onwelriekende blaam.’ Ook bij *bévue* schiet de verklaring (‘preutse vrouw’) duidelijk tekort. Kunnen we de stap niet zetten naar: *benepen*, *bekrompen*?

Eens per jaar brengt Dieper met zijn collega's een bezoek aan de echtge-

11. *VW* 4, p. 328-329. Zie ook *VW* 6, p. 628-630.

note van zijn baas, aan mevrouw Kopperlith. ‘Zij was in hun oog de zeer letterlijk etymologische uitdrukking van 't solemnele: men zag haar eenmaal 's jaars’. (401) Solemneel betekent hier dus juist *niet* plechtig of feestelijk, de verklaring van mevr. Stapert.

Pastoor Jansen vertelt over de organist die bij een aartshertogin op schoot mocht en gekust werd door de keizerin. Het is een guitigheidje van de pastoor, want aan het eind onthult hij dat de kunstenaar pas zes was (509). Hier zou een verwijzing naar Mozarts optreden voor Maria Theresia op haar plaats zijn.

Tenslotte nog een fout die deels te verklaren is door een weglating. Op de Haarlemmer trekschuit doet de schipper een ‘maçonnieke poging’ (534) om met pater Jansen in gesprek te komen. Met de verklaring (*maçonnieke*: de vrijmetselarij betreffende) komen we niet verder. Wilde de schipper over de maçonnerie debatteren? Natuurlijk niet. De opmerking wijst terug naar blz. 527 waar een hoerenmadam uiting geeft aan de woorden ‘Wel ja, nietwaar?’. Multatuli ‘zou 't overgeslagen hebben als 't me niet te pas kwam om 'n opmerking te maken over den oorsprong van de Vrymetselary.’¹² Elders spreekt Multatuli nog over de ‘Natuurvrymetselary’ van de madam. Duidelijk wordt dit alles pas op bladzij 531 waar over het zoeken van bondgenoten te lezen staat: ‘De machtigste corporatie die ooit bestond, moet begonnen zijn met de vraag: of 't niet waar was.’ Volkomen ernaast is ‘*corporatie* (vak) vereniging’, want het gaat hier om de vrijmetselarij. En de maçonnieke poging van de schipper is een poging om de pastoor aan zijn kant te krijgen, om samen met hem een mini-maçonnerie te stichten.

Het was nogal wat, hoewel ik mij in mijn aanmerkingen nog beperkt heb. Tegenover alle kritiek staat de erkenning dat zeer veel problemen in deze uitgave voor het eerst worden opgelost. Ik hoop dat het voor mevr. Stapert mogelijk zal zijn om haar apparaat te verbeteren en dat dit stuk daartoe een bijdrage kan zijn.

12. *VW* 7, p. 627. Mevrouw Stapert schraapt alles wat volgt op ‘kwam’.

C. Bij

Een hardnekkige vergissing als bewijs

‘De vraag waar iedere lezer zich op richten zal, is: wat was het aandeel van Marie Anderson, wat dat van Multatuli?... In deze inleiding willen wij alleen een, naar onze smaak representatieve, keuze van argumenten en bewijsplaatsen voorleggen. Naar onze smaak, want subjectief blijft het allemaal tenslotte natuurlijk toch, “bewijzen” zijn er niet.’

Zo staat het in de inleiding van de heren J. Kortenhorst en J.J. Oversteegen op het door Marie Anderson en Multatuli vertaalde boek *Maria Theresia en de vrijmetselaars* van Leopold von Sacher Masoch. Maar toch is er wel degelijk één bewijs. Het betreft de vierde regel van pagina 34, waar pater Maus uitroept: ‘Een gezelschap van Koran, Dathan en Abiram’. In de Duitse uitgave: ‘Einer von der Rotte Korah’. Van deze Nederlandse tekst kunnen we met absolute zekerheid zeggen, dat ze niet van Marie Anderson is, maar van de hand van Multatuli. Immers veertien jaren eerder, in 1862, laat Multatuli in Idee 377 Stoffel in z'n preek tot Wouter, wijzen op het vreselijke lot dat Koran, Dathan en Abiram moesten ondergaan.

Nu wil het geval, dat het Multatuli-museum, in 1940, een brief ontving van de heer B.M. Noach, leraar Nederlandse taal en letterkunde aan de Gemeentelijke H.B.S. te Leiden, die ons er op attendeerde, dat Multatuli hier een fout maakt. Het is n.l. niet Koran, maar Korach of Korah, die zich tezamen met Dathan en Abiram verzette tegen Mozes, waarop zij en hun verwanten door de aarde werden verzwolgen. Dit kunnen we lezen in de Bijbel bij Numeri 16. De heer Noach had volkomen gelijk. Daar van de eerste bundel der Ideën slechts enkele fragmenten van het manuscript bewaard zijn gebleven, kon niet worden nagegaan of een en ander het gevolg was van verkeerd lezen en dus of hier wellicht sprake was van een drukfout. Maar thans kunnen we echter wel stellen, dat Multatuli ook inderdaad bedoelde ‘Koran’. Van Bijbel- of godsdienstonderwijs zal deze episode uit het Oude Testament vast in zijn geheugen zijn opgeslagen en zo heeft hij dit later, zonder met de Bijbel te verifiëren, opgeschreven. Vandaar deze hardnekkige vergissing, lijkt mij.

Overigens is het toch wel een vreemde zaak, dat vanaf de eerste oplage in 1862 tot en met de Volledige Werken, in alle uitgaven het onjuiste ‘Koran staat vermeld, met uitzondering van de door Marijke Stapert-Eggen bezorgde uitgave van de ‘Geschiedenis van Woutertje Pieterse’,

Amstelpaperback 1979; daarin staat het juiste ‘Korah’, met in een noot een verwijzing naar Numeri 16.

Wat nu de vertaling aangaat, zijn de heren Kortenhorst en Oversteegen van mening, dat het duidelijk is, dat Multatuli niet het hele verhaal voor zijn rekening heeft genomen. Ook de heer W.F. Hermans lijkt het onwaarschijnlijk, dat Multatuli deze novelle geheel vertaald heeft (zie *Over Multatuli* 8). Maar waar is deze mening nu op gebaseerd? De heren Kortenhorst en Oversteegen wijzen er op, ‘dat in 1888 Marie Anderson in haar *Multatuli-Wespen* bevestigt, dat Multatuli zo vriendelijk was geweest haar behulpzaam te zijn bij het vertalen. Maar in een veel latere versie (1901) beweert zij in een voetnoot dat de novelle “geheel” door Multatuli is vertaald... Marie's latere voetnoot overdrijft dus een beetje, maar laten wij zeggen: bescheidenheid siert het mens’. Hier lijkt het of Marie Anderson op haar in 1888 gedane mededeling terugkomt en na 13 jaren toch zegt dat Multatuli de gehele vertaling verzorgd heeft. Deze suggestie is echter niet juist, want de heren Kortenhorst en Oversteegen hebben over het hoofd gezien, dat ook in haar Multatuli-memoires van 1888 Marie Anderson in letterlijk dezelfde voetnoot, pertinent beweert dat de novelle geheel door Multatuli is vertaald. Ongetwijfeld zal de opzet geweest zijn, dat Multatuli de behulpzame hand bij de vertaling zou bieden, maar toen bleek ‘dat m'n beschermeling geen twee regels redelijk hollands schrijven kan, en ook 't duits niet verstaat’, ja toen zal Multatuli ten einde raad maar zelf het karwei geklaard hebben.

Er is nog een ander punt, dat er op zou kunnen wijzen, dat Multatuli de novelle van Sacher Masoch alleen vertaald heeft. De heren Kortenhorst en Oversteegen citeren uit een brief, die Multatuli op 25 december 1875 aan zijn uitgever J. Waltman te Delft schreef: ‘...Maria Theresia en de vrymetselaars. Dat is een zaak die me zo dagen lang m'n avond kost, en op veel ergernis te staan komt’. Zo staat het in de inleiding, als ook in *Over Multatuli* 5. Maar in de door Henri A. Ett in 1947 bezorgde uitgave van de brieven aan Waltman staat duidelijk: ‘... “Maria Theresia en de vrymetselaars” Dat is een zaak die me 20 dagen lang m'n avond kost, en op veel ergernis te staan komt’. Bovendien schatte hij toen nog zo'n avond of 4,5, nodig te hebben. Met ruim 3 weken intensieve arbeid in de avonduren moet Multatuli wel haast de gehele novelle vertaald hebben. De huidige uitgave telt slechts 132 royaal gedrukte pagina's. (Bedenk, dat Multatuli de *Max Havelaar* schreef in nog geen twee maanden tijds).

Enkele gedeelten van de vertaling zouden niet beantwoorden aan Multatuli's stijl. Laten we toch niet vergeten, dat we met een vertaling te maken hebben en niet met eigen werk. Multatuli was in grote lijnen gebonden aan de maker, dat is Sacher Masoch. En wat is een vertaling? In de *Millioenen-studiën* begint Multatuli het hoofdstuk ‘Vertalen’ met de treffende uitspraak van Goethe: ‘Een vertaling is een tapijt van de

verkeerde kant gezien'. We kunnen Multatuli's stijl toch moeilijk beoordelen door naar de verkeerde kant te kijken.

Ook het feit, dat de naam van de vertaler niet vermeld wordt, zou een indicatie kunnen zijn. Aan Busken Huet had hij al eens eerder geschreven 'maar ik wil niet dat men 't wete dat ik vertaal. Men zou 't aanzien als een testimonium paupertatis'. Dat de naam van Marie Anderson niet genoemd wordt is vanzelfsprekend, immers zijzelf zegt zowel in 1888 als in 1901, dat de novelle van Sacher Masoch 'geheel door Multatuli is vertaald'. Er is m.i. geen reden daaraan te twijfelen.

Garmt Stuiveling

Uit het Multatuli-museum

IX. Een verrassende aanwinst

Wie ieder kladje dat hij schrijft en elk briefje dat hij krijgt bewaart, komt erin om. En waarom zou men het nageslacht opzadelen met de residuen van onze alledaagsheid? Men moet al zo ijdel zijn als Van Deyssel om zelfs telefoonbriefjes en nota's voor vernietiging te behoeden. Prullemanden zijn er toch niet voor niks. Ook verhuizen is een afdoende correctief op al te veel behoudzucht. Multatuli was niet zo ijdel, had stellig een goede prullemand en heeft vaak moeten verhuizen. Er is van zijn concepten, afschriften, drukproeven en ook van zijn ingekomen post dus maar weinig over, behalve voorzover het belangrijke correspondenten als Busken Huet, Roorda van Eysinga, Funke en Vosmaer betreft. Er moeten honderden, zo niet duizenden brieven *aan* hem zijn verscheurd.

Maar zelf was hij als de auteur van *Max Havelaar* en van *Vorstenschool* een zó beroemd man geworden, dat men brieven *van* hem bewaarde, ongeacht wat erin stond; als curiositeit, als relikwie. Ook dat moeten er honderden, zo niet duizenden zijn geweest. De veronderstelling dat deze bij zijn dood allemaal nog in de eerste hand waren, miskent de menselijke sterfelijkheid. En de veronderstelling dat erfgenamen altijd respect hebben voor wat hun wordt nagelaten, miskent de menselijke eigenwaan. Iedere generatie ruimt opgeruimd alles weer op. Het is een voortdurende slijtageslag. Van geen tijdvak, van geen kunstenaar is alles bewaard. Het mooiste museum, de rijkste bibliotheek bevat maar fragmenten. Volledigheid is een grensbegrip. Wat er door, aan en over Multatuli was geschreven, lag anno 1887 in Nederland, Vlaanderen en elders verspreid, tot eerst Mimi, daarna het Multatuli-museum en allerlei archieven en bibliotheken het gingen verzamelen. Daar zijn ze aardig in geslaagd. Maar de sporadische autografen op veilingen bewijzen ten overvloede dat er zich nog restanten in particulier bezit bevinden: bij collectioneers die hun schatten met geheimzinnigheid omschermen, of bij families die wel wat anders aan hun hoofd hebben dan een curieus papiertje ergens in een la. Tot de een of andere aanleiding hen eraan herinnert.

Zo'n aanleiding was in dit geval mijn 75ste verjaardig. Ik kreeg een telefoontje van professor Veldstra, een oude vriend die ik in geen twintig, dertig jaar had gesproken. Hij feliciteerde mij niet alleen, hij beloofde mij bovendien een Multatuli-document dat hij op korte termijn zou komen brengen. Ik ken Haaije Veldstra van zo'n 55 jaar geleden en zijn vrouw,

Anneke Schilstra, van nog eerder, de een uit Maarsen, de andere uit Apeldoorn, lang voor hun huwelijk. We waren lid van dezelfde jeugdbond, dezelfde studentenverenigingen, rood en blauw, maar de wegen van een biochemicus uit Utrecht en een neerlandicus uit Groningen lopen nu eenmaal niet parallel. En als hoogleraar, de een in Leiden, de ander in Amsterdam, hadden wij weinig reden tot contact. Specialiatie isoleert. Maar toen ze hier zaten, mét hun bijzondere verjaargeschenk, dat ik met hun volle instemming onmiddellijk heb overgedragen aan het Multatuli-museum, werd de vriendschap niet zozeer vernieuwd als wel voortgezet.

Het handschrift blijkt geen autograaf te zijn, maar toch een belangrijk, zij het wat raadselachtig document. Het is een dubbel velletje postpapier, geheel beschreven, en zó lang in een portefeuille meegedragen dat de vier vouwen tot scheuren zijn gesleten, gelukkig zonder tekstverlies. De onbekende hand, uitstekend leesbaar, is te vlot om schools te mogen heten: de slot-*n* van woorden als *aan, den, van* en vele meervouden vormt met de voorafgaande klinker vaak een soort ligatuur. Het papier is eigendom geweest van Veldstra's vader, Pieter Haaije Veldstra, die het heel lang geleden van een zekere Van Dijk had gekregen. Hier houden de gegevens op. Aangezien de Veldstra's afkomstig zijn uit Akkrum, mag men aannemen dat Multatuli zijn inlichtingen eens aan een friese geestverwant zal hebben verstrekt, en dat deze een van zijn vrienden in de gelegenheid heeft gesteld er kopie van te nemen. Wanneer dat is gebeurd, direkt in 1865 of in december 1868 toen Multatuli op tournee was in Friesland, is een open vraag: en waar het origineel mag zijn gebleven, al evenzeer.

De tekst heeft betrekking op de toespraak, door Multatuli op 1 oktober 1864 in het Koninklijk Paleis te Amsterdam gehouden tijdens het Internationaal Congres voor de Sociale Wetenschappen, en volgt hieronder; de paar verschrijvingen: *to* (voor *toe*), *zwaar* (voor *waar*), *gelag* (voor *gelach*) en ook *wier* i.p.v. *wiens* zijn ongecorrigeerd gehandhaafd, al ligt het niet voor de hand dat ze van Multatuli zelf afkomstig zijn.

Ziehier wat ik gezegd heb volgens de officiële berichten van de Internationale Vergadering tot bevordering van de Sociale wetenschappen, Derde Zitting, Congres te Amsterdam.

Mynheer Douwes Dekker te Amsterdam: Ik houd niet van redevoeringen, ik geloof dat zy gewoonlyk meer dienen om veel woorden voort te brengen dan om de waarheid te doen doordringen, en ik heb daar zoeven een nieuw bewys voor kunnen constateeren. De laatste zoo welsprekende redenaar had my byna verleid en aangetrokken om my te scharen onder de banier van de liberale party als ik my niet liever schaarde onder de banier van het goede (gemompel). Ik heb niet

gesproken van de liberalen, heeren, ik heb gesproken van de liberale party, ik val de politiek aan, niet de personen, en ik behoef niet te zeggen, dat ik de redenaar hoogschat, die voor my het woord heeft gevoerd. Integendeel, ik heb hem zoeven de hand gereikt, het is zeer moeilijk in deze ruimte te spreken, en ik ben er niet ver af te gelooven, dat de treffende zorg van het comité van Amsterdam dit lokaal heeft gekozen om te verhinderen dat de waarheid, die men niet kan dooden, er toe kome hare stem te doen hooren. (Interruptie) Ik kom tot de vraag: wat is geweest, en wat moet zyn de invloed van de staathuishoudk. wetenschappen op het koloniale stelsel. Gy begrypt dat, in deze ruimte en in de korte tyd waarover ik kan beschikken, gedreven door opmerkingen, die my weldra zullen gedaan worden door het bestuur ik deze questie niet in al hare uitgestrektheid kan behandelen. Op de vraag antwoord ik, my tot Holland bepalende, de staatk. wetenschappen hebben in 't geheel geen invloed uitgeoefend op het koloniale stelsel. Ik vraag U wat kon de invloed zyn voor 1830 van de staathuishoudk. wetensch. op de wyze van het behandelen van zaken op de divan van den Bey van Algiers? Wat ik zeg, heb ik geschreven en men heeft my niet geantwoord. Men vraagt my bewyzen. Wilt gy, dat ik U het bloedige beheer verhaale, zoo er van beheer sprake was van de O.I. Comp. van die gewapende kruideniers die met den bybel in de eene hand en den degen in de andere aan de inboorlingen den hemel toonden door ze van de aarde te verdelgen! Wilt gy, dat ik U de feiten aanhale, die zich in myn geheugen verdringen, wilt gy, dat ik U de beschryving geve van de dorpen, vernietigd en verbrand door de helden van het Ned. leger? Wilt gy, dat ik U de lyken der vrouwen en kinderen toone, vermoord onder de vlag van Neêrlands God? Neen, met zulke feiten zal ik U niet bezig houden, want er kon hier iemand opstaan die, wel in Indie geweest zynde, en de dingen niet gezien hebbende by welke ik ben tegenwoordig geweest, my zou antwoorden, dat is niet waar, want ik heb het niet gezien. Ik zal U dan niets zeggen van myne persoonlyke ondervinding. Ik heb gezegd, vier jaar geleden in een boekje dat ik hier heb, dat de Javaansche Hoofden zich het goed der inboorlingen toeëigenden en dat de residenten, ads. residenten en anderen in plaats van die misdaden te straffen, zich om zoo te zeggen tot medeplichtigen maken van die boosdoeners. Men mag my gelooven of niet, maar het volgende jaar heb ik de lyst van alle buffels gepubliceerd, die gestolen zyn in den loop van de maand Februari 1857 toen ik de residentie bestuurde onder de bevelen van het gouvernement van den Koning van Holland. Men heeft my niet geantwoord. Is dit een bewys? Ik heb hier een dagorder van den generaal Van Swieten, waarby hy zegt, dat toen twee eeuwen geleden, het Fransche leger de Paltz verwoeste, er zich overal een kreet van verontwaardiging verhief, en hy beval zyn officieren een einde te maken aan deze manier van handelen, omdat, zeide hy, wy heden niet kunnen

doen wat reeds voor twee eeuwen werd veroordeeld. Ziedaar de menschelykheid tot rang van nieuwtje gebracht. Dat is nu drie jaren geleden. Wat de manier aangaat, waarop de politieke partyen in Holland zich verdeelen, daar weet ik niet veel van. Ik hoor spreken van conservatieven en liberalen. Mynheer Bake zeide zooeven dat de Javaan niet werkte, dan als hy er to gedrongen wordt. Er is iets zwaars in deze bewering. Maar als de Javaan niet mondig is op dit oogenblik dan bewyst dat nog niet dat hy het niet zou kunnen worden onder een menschelyk bestuur. Maar men begrypt dat zoo niet. Alle staathuishoudk. is in Indië gebaseerd op de ingekankerde eerbied van de inboorling voor zyn natuurlyk hoofd. De vreeze 'des hoofds' van zyn stam is voor hem byna hetzelfde als de vreeze des Heeren. Zyn Hoofd is zyn God, zyn geloof. Ook heeft het koloniaal bestuur, zoogenaamd conservatief, volmaakt begrepen, welk een party men kon trekken van deze omstandigheid. Men heeft gezegd, dat om zich meester te maken van het goed der inboorlingen, het voldoende was het Javaansche Hoofd een deel van den buit te geven, en alzoo heeft men gedaan. Veroorloof my nu, na dit gezegd te hebben, het eenige verschil aan te geven, dat er naar myn gevoelen bestaat tusschen conservatieven en liberalen. De conservatieven willen de Javanen laten werken en ten hunnen koste de schatkist van de Holl. natie vullen terwyl de liberalen willen dat het de Holl. industriëlen zelf zyn, die van het werk der Javanen voordeel trekken (Applaus). En daarom is het, dat ik die slechts wil behooren tot de party der eerlyke lieden my tot nog toe niet heb kunnen aansluiten by een van deze beide partyen. Om U een denkbeeld te geven van den eerbied der Javanen voor zyn Hoofd veroorloof my U een feit te verhalen. Een misdaad, een ongeluk liever, dat plaats gehad heeft omstreeks 20 jaar geleden en dat U zal in de gelegenheid stellen te oordelen over de beschaving die de Hollanders aan hunne kolonien geven in ruil voor de rykdommen die zy er uit trekken. Een *pangerang* behoorende tot het hof van den keizer van Soerakarta, kwam op een avond in zyn kraton terug (een kraton is noch een paleis, noch een kasteel het is zoo iets als van dat alles te zamen een soort van sterkte. Hy kwam uit een Europese club, 't was een beschaafde Javaan: - hy droeg laarzen (gelag). In zyn kraton teruggekomen was hy in een staat van een weinig te - beschaafd. Hy beveelt aan zyn jongen bediende (een kleine jongen van aanzienlyken huize wier titel overeenkomt met die van ridder in Frankryk geloof ik). Hy beveelt aan dien jongen hem zyn laarzen uit te trekken. Het kind buigt zich, de prins zegt tot hem, weet je dat ik je kan dooden? Ja, heer. - Dat is waar, ik heb het recht van leven en dood over U - Zooals gy zegt, heer - De vorst, buiten zich zelve over die kalmte (hy zou misschien liever gehad hebben, tegengesproken te worden) beveelt den page hem zyn kris te brengen. Het kind neemt het wapen, geeft het zyn heer met het hecht vooruit en biedt hem zyn borst

aan. De pangerang neemt het wapen uit de handen van zyn page en doodt hem oogenblikkelyk (Beweging). Welnu, deze pangerang heb ik op Menado gekend, en ik moet het zeggen, ik heb dien man lief gehad. Uit zyne oogen heb ik voor de eerste en laatste maal van myn leven Javaansche tranen zien vloeien (sensatie). Verwondert U niet, myne Heeren, de tranen zijn een uitvinding van het Westen, van het Westen, zoo vruchtbaar in uitvindingen om het gevoel te vervangen door uiterlykheden. Om mynheer de president niet te noodzaken my tot de orde te roepen breek ik af.

Van alle kanten: neen, neen, spreek!

Ik dank U uit het diepst van myn hart voor uwe welwillendheid, maar U alles willende zeggen, zou ik te veel zeggen.

Tot zover de nieuwe aanwinst. Dat het een tekst is van Multatuli zelf, lijdt geen twijfel. De inleidende zin geeft direkt een dubbele informatie: 1. dat hijzelf meedeelt wat hij op dat congres heeft gezegd; 2. dat hij zich daarbij houdt aan de officiële berichten.

Het congres nu had het Frans als voertaal, Multatuli heeft er in het Frans gesproken, de officiële verslagen zijn in het Frans. Bij het samenstellen van het desbetreffende deel van de *Volledige Werken* is het stuk over Multatuli's optreden dan ook ontleend aan de *Annales de l'association pour le progrès des sciences sociales* (Bruxelles-Paris, 1865); zie V.W. XI, blz. 386-390. De redevoeringen zullen volgens gebruik wel zijn gepubliceerd overeenkomstig de door de sprekers voorgelezen en daarna ingeleverde teksten, zij het met enkele aanpassingen inzake de reactie van het publiek. Dat moet bij Multatuli ook het geval zijn geweest, al behoorde hij niet tot de officiële sprekers; zijn handschrift moet voor de franse secretaris dan toch moeilijk leesbaar zijn geweest, gezien de absurde fouten: de javaanse prins wordt *Pancyrien* genoemd, en de plaats waar Multatuli hem gekend heeft heet *Malte*. In zijn eigen exemplaar van dit gedrukte verslag, dat inmiddels tussen de sinds 1975 langzamerhand geordende boeken, knipsels, kranten, brochures van het Multatuli-museum is teruggevonden, heeft Multatuli ze met potlood verbeterd in *Pangerang* en *Menado*. Het franse verslag is overigens iets langer; daar wordt ook vermeld dat Multatuli na zijn toespraak nog op aandrang van zijn toehoorders het slot van *Max Havelaar* heeft voorgelezen en de pathetische vragen aan koning Willem III in diens eigen paleis heeft voltooid met de conclusie: 'Men heeft niet geantwoord. De hollandse natie, vertegenwoordigd door haar regering, wordt veroordeeld bij verstek'.

De verhouding tussen de beide teksten, de franse en de nederlandse, roept een paar problemen op. Een officieel verslag in het Nederlands is er nooit geweest. Dan had Multatuli trouwens kunnen volstaan met daarnaar

te verwijzen. Dat hij een officieel verslag volgde, betekent niet dat hij het zich gemakkelijk wou maken; integendeel: uit het geheugen schrijvende zou hij licht iets anders kunnen zeggen dan destijds. Het ging om een openbaar verslag van een openbaar optreden. Men moet dan ook concluderen dat hij terwille van zijn friese geestverwant de franse tekst woord voor woord heeft vertaald, natuurlijk wel met *Pangerang* en *Menado*. Maar het onjuiste jaartal 1857 (i.p.v. 1856) staat ook hier, en zelfs heeft hij Lebak ten onrechte een *residentie* genoemd (het Frans heeft *province*).

Het grote belang van deze nieuwe aanwinst is tweeledig: we bezitten nu een voortreffelijke vertaling van Multatuli's toespraak, geheel in zijn eigen stijl. En: door het officiële verslag te vertalen heeft hij dit meteen geautoriseerd.

H.H.J. de Leeuwe

Wat vonden de Duitsers van Multatuli?

René Vanrusselt: *Multatuli in het Duitse cultuurgebied*. Buiten de handel.

Mijn wens¹ dat gespecialiseerde literatuuronderzoekers zich in bijzonderheden zouden gaan bezighouden met de vraag hoe Duitse lezers op Multatuli gereageerd hebben, is eerder vervuld dan verwacht. René Vanrusselt² verwierf in 1982 het doctoraat in de letteren en wijsbegeerte aan de katholieke universiteit van Leuven met een proefschrift over *Multatuli in het Duitse cultuurgebied, een receptiestudie*. Gebruikmakend van de middelen die een betrekkelijk nieuwe richting in de literatuurwetenschap ter beschikking stelt, de receptie-esthetica met al haar vertakkingen, heeft hij het omvangrijke geheel van Multatuli's ontvangst in de Duitstalige landen vanaf de eerste beschouwing en vertaling tot het laatste opstel nauwkeurig onderzocht, een werkzaamheid die meer dan gewone speurzinnigheid en volharding vereist. De bibliografie beslaat ruim 50 pagina's en het aantal geëxcerpeerde tijdschriften - om slechts een voorbeeld te noemen - omvat bijna 100 nummers, zich uitstrekkend over jaren. Voeg daarbij de ernst en uitvoerigheid waarmee het materiaal behandeld werd, dan is het geen wonder dat dit werkstuk 448 bladzijden telt.

Het boek is opgebouwd als volgt: na een inleiding wordt in de drie hoofdstukken van deel I een panoramisch receptie-overzicht gegeven, wordt de Duitse literatuur rond 1900 en haar relatie tot de Nederlandse behandeld, en worden de Duitse vertalingen besproken. Het tweede deel dat eveneens drie hoofdstukken omvat, bespreekt eerst de receptie van de afzonderlijke werken, dan de productief-creatieve receptie (b.v. een dramatisering van de *Havelaar*) en daarna: *Facetten van een receptie*, waar de auteur dieper dan voorheen ingaat op de beschouwingen die Duitse critici serieus te berde hebben gebracht. Een *Algemeen Besluit* rondt de dissertatie inhoudelijk af.

Uit alles blijkt dat de Duitstalige lezer slechts langzaam tot het werk van Douwes Dekker gekomen is. Eerst rond de eeuwwisseling ontstaat er

1. H.H.J. de Leeuwe, 'Multatuli, ein Künstler wider Willen' in: *Duitse Kroniek* 32, herfst 1981, no. 3, p. 26.
2. De lezers van *Over Multatuli* niet onbekend door zijn bijdrage in no. 7 (1980): 'Multatuli voor een Berlijnse rechtbank' (pp. 41-45).

een meer dan gewone belangstelling in de vorm van vertalingen en van aan de Nederlander gewijde essays en boeken. Natuurlijk vraagt men zich af hoe dat zo kwam. Dr. Vanrusselt geeft als antwoord: de Duitse letterkunde, ja de Duitse cultuur bevond zich toen in een overgangsfase; geen auteur van het verleden beantwoordde aan het nieuwe levensgevoel der jongeren - en van een komende generatie was er nog niemand opgestaan. Zo vulde Multatuli een leemte aan. Maar daarvoor waren apostelen nodig die door zijn werk en zijn leer gegrepen waren. De voornaamste van hen is Wilhelm Spohr geweest, een instrumentmaker en als zodanig autodidact in de letteren, die de tijd van een politieke gevangenisstraf benutte om Nederlands te leren en Multatuli te vertalen, en die later door inleidingen daarbij en door voordrachten trachtte Multatuli in Duitsland populair te maken. Hij is er in geslaagd. Want er waren ook andere vertalers en andere uitgevers dan de bekende J.C.C. Bruns te Minden. Hoewel het distributie-overzicht dat Vanrusselt in diverse tabellen geeft, uiteraard niet tot geheel precieze cijfers kan leiden, mag hij toch terecht besluiten 'dat Multatulis werk doordrong tot prestigieuze, progressieve tijdschriften'. Hij was - aldus de auteur - 'meer dan een literair randverschijnsel, tenminste gedurende een bepaalde tijd' (p. 104).

Het waren vooral jongeren die hem lazen en er hun meestal enthousiaste mening over zeiden. Hun namen zijn niet allen meer in literaire encyclopedieën terug te vinden, maar er zijn onder hen toch mannen van betekenis geweest zoals Johannes Schlaf, Fritz Mauthner, Richard M. Meyer, Gustav Landauer, Samuel Lublinski als schrijvers, Sigmund Freud en Gustav Mahler als bewonderende buitenstaanders. Die lezers die als individualisten anarchistisch gezind waren vonden bij Multatuli veel van hun gading. Vermelding verdient daarbij de kring van Friedrichshagen, bewoners van een voorstadje van Berlijn, waar behalve Spohr ook Bölsche, Wille, Hart en de tekenaar Fidus verbleven (Fidus was het pseudoniem van H. Höppener die de uitgaven illustreerde).

Waarin vonden zij en anderen steun bij Multatuli voor hun ideeën? Daar was vooral zijn strijd tegen elke traditionele autoriteit, zijn verzet tegen mishandeling en onderdrukking, zijn inzet voor het vrije onderzoek, voor de vrije opvoeding, de vrije liefde, zijn strijd voor de waarheid en zijn kennis van de kinderziel. Men bewonderde zijn brillante stijl en de eenheid van leven en werk. Alhoewel men moeite had met zijn literair-historische classificatie - was hij nu romanticus of realist? - besepte men toch terdege dat hij kunstenaar tegen wil en dank was. Vandaar dan ook dat alle essayisten hun eigen plaats tegenover hem bepalen met het oog op wát hij te zeggen heeft, minder op het hōe. Want er zijn ook geïrriteerde tegenstanders. De feministische vrouwen vonden hem omstreeks 1912 al verouderd, de godsdienstig gezinden keken zuur. Natuur-

lijk speurde men ook naarstig naar vergelijkbare figuren. Rousseau werd genoemd, en Heine, en Dickens, en Zola, en nog veel meer; voorop uiteraard Nietzsche. Beider systeemloosheid bevreedde, en uiteindelijk bleek de Duitser in het oog der Duitsers toch aan het langste eind te trekken. In 1900 verklaarde G. Biedenkapp dat de bestudering van Multatuli zou kunnen leiden tot beter begrip van Nietzsche. Dat was geen gering compliment! Anderen onderzochten zijn relatie tot het socialisme en de politiek. Hij was, schreef Richard M. Meyer in 1913, noch liberaal noch conservatief noch medestrijder voor een derde partij - en dat maakte juist zijn tragiek uit: ‘... een in de kern esthetisch karakter, dat praktische invloed wil uitoefenen op een bodem waar de esthetica hoogstens als fiorituur (=versiering) wordt geduld’ (p. 341). Ruim veertig jaren nadien, in 1955, constateerde H. Bruck, dat Multatuli ‘gevangen bleef in de vooroordelen van de bourgeoisie’, dat hij geen inzicht had ‘in het klassenconflict tussen werkgevers en arbeiders’ (pp. 341-342). Dit was - bij alle bewondering voor zijn sociaal pionierschap - toch wel een verwijt wegens tekortschieten. Zo haalde iedereen uit Multatuli's oeuvre wat hij er in wilde vinden. Vermelding verdient voorts het feit dat psychoanalytici bij hem voorbeelden vonden voor hun inzichten. Freud werd al gememoreerd (hij bewonderde hem en citeerde hem vaak), maar ook Stekel en Rank behoorden tot zijn erkentelijke lezers³.

Dus? Zijn de Nederlandse vrienden van Multatuli tevreden over hun Oosterburen? Neen, eigenlijk niet. Want - Vanrusselt vertelt het - er was slechts één dekade waar de geletterde Duitsers zich druk maakten over Douwes Dekker. Tijdens en na de Eerste Wereldoorlog was het afgelopen. De kring van Friedrichshagen, aldus de promovendus, was monddood gemaakt. En men wist het blijkbaar wel; de ‘leemte’ was opgevuld. Natuurlijk, in 1920, bij de herdenking van de honderdste geboortedag, verschenen er een paar artikelen, maar daarna wordt het stil rond de schrijver, als men even afziet van twee toneelstukken die aan hem door Duitsers worden gewijd (Huebner en Ortner) en waarvan er één zelfs wordt gespeeld. Tijdens de Tweede Wereldoorlog probeert men hem - voornamelijk van Nederlandse zijde maar in de Duitse taal - bij het nationaalsocialisme in te lijven (makkelijk nietwaar, als iemand kritisch staat tegenover het parlementaire stelsel), maar na 1945 wil men, althans in de Bondsrepubliek, niets meer van Douwes Dekker weten. Een nieuwe druk van de *Havelaar*-vertaling verkoopt slecht, een uitgave van zijn parabelen en aforismen wordt niet geaccepteerd. De DDR is scheutiger,

3. Over de relatie Freud-Multatuli heeft Peter Brückner in 1975 uitvoerig verslag uitgebracht (zie ook *Over Multatuli*, no. 2, 1978, pp. 26-44, waar het desbetreffende hoofdstuk in de vertaling door Eep Francken en Em. Kummer afgedrukt is).

er verschijnen vertalingen (mèt inleidingen) van de *Havelaar* en *Woutertje Pieterse*. Maar een bestseller wordt hij niet. Nu hoeft dat ook niet, maar niettemin, wie van de intellectuele Duitsers zou nog iets zinvol over hem kunnen zeggen?

Hoe zou dat nu komen? Is hij voor de Bondsrepubliek een al te gevaarlijke atheïst en voor de DDR een al te slappe socialist? Ligt het aan ons kleine taalgebied? Maar Ibsen en Strindberg (een Noor en een Zweed) worden nog steeds gespeeld, Andersen en Hamsun (een Deen en een Noor) worden nog steeds gelezen. Zou het misschien zin hebben om de receptie in Duitsland van schrijvers als Jacobsen (invloed op Rilke, thans vergeten) en Jensen (invloed op Brecht, thans vergeten) gedetailleerd te onderzoeken zoals Vanrusselt met Multatuli gedaan heeft? Of ligt het misschien warempel aan de artistieke kwaliteiten van Multatuli zelf? Is hij voor Duitstaligen toch te fragmentarisch, te aforistisch? Willen ze daar nu echt alleen het dikke boek met begin, midden en eind?

Maar toch! ‘Waarschijnlijk hééft - aldus het slotwoord van Dr. Vanrusselt - en zal geen enkel Nederlands auteur nog nooit zoveel succes kennen als Multatuli’ (396). Daar moeten we het dan maar mee doen.

Uit het voorafgaande zal duidelijk geworden zijn dat deze dissertatie een imposante prestatie is. We zijn er blij mee. Niettemin mogen een paar aantekeningen zoals bij elke promotie gebruikelijk is, niet achterwege blijven.

- 1) In het hoofdstuk *Facetten van een Receptie* (pp. 264-386) moet de lezer wel erg opletten. Want hij weet niet altijd precies wie er aan het woord is: de breedvoerig geparafraseerde Duitse commentator of de promovendus? Enige hulp bieden de voetnoten waar men echter altijd de jaartallen mist en het maakt toch verschil uit of iets in 1880, 1910 of in 1950 of 1970 gezegd is.
- 2) Als een dissertatie bijna vier en een half honderd bladzijden groot is, mag men eigenlijk niets meer vragen. Toch heb ik een register van namen smartelijk gemist.
- 3) Bij alle verbazende belezenheid zijn aan de auteur toch enkele feiten onbekend gebleven (en dat is niet als verwijt bedoeld: 448 pagina's!) In 1895 voerde de Nederlandse dirigent Willem de Haan aan de Hofopera van Darmstadt een door hem geschreven en gecomponeerde opera op. *Die Inkasöhne*, gebaseerd op Multatuli's vertelling van Tusco en Telasco, en in 1906 gaf de Nederlandse toneelspeler Willem Royaards in Berlijn, en in 1908 in Hamburg voordrachtsavonden in de Duitse taal van *De toespraak tot de Hoofden van Lebak*, van *Saidjah en Adinda*, en van de *Kruissprook* - en dat met groot succes.

Een herdruk

Multatuli: *Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij*. Verzorgd en toegelicht door dr. G.W. Huygens. 17de druk, Rotterdam, Ad Donker 1983, f 9.90.

Vijfentwintig jaar na publikatie van de populaire *Havelaar*-editie van Huygens verschijnt van deze uitgave de 17de druk. In plaats van het oude pocketformaat is gekozen voor een zg. paperback. Voor het eerst sinds 1960 (men zie hierover Huygens zelf in *Over Multatuli* 9) zijn enige wijzigingen aangebracht, maar het karakter van deze *Havelaar* is ongewijzigd gebleven: een eenvoudige editie zonder pretenties.

Zoals men weet gaat Huygens uit van de vijfde druk, de laatste door Multatuli zelf verzorgde, maar neemt hij hier en daar uit het handschrift (de nulde druk) fragmenten over die Van Lennep geschrapt had. De vragen van Frits Droogstoppel aan ds. Wawelaar zijn hier dus te vinden. Maar Multatuli's uitvoerige aantekeningen heeft Huygens over het algemeen weggelaten.

In tekst en noten is voor deze herdruk vrijwel niets veranderd; het oude zetsel is na correctie gefotografeerd en vergroot. De korte inleiding van Huygens is wel opnieuw gezet, en aangevuld. Dat veranderende zeden een *Havelaar*-editeur niet ontgaan blijkt uit de mededeling dat Multatuli voor Tines dood een verhouding met Mimi had (vroeger stond hier dat zij 'reeds enkele jaren veel voor hem betekend had'). Belangrijker is de uitbreiding van het gedeelte over de structuur. Huygens volgt hierbij in veel opzichten het proefschrift van A.L. Sötemann, maar over de auctoriale verteller in het door Stern geschreven gedeelte zegt hij: 'Volgens de visie van Sötemann e.a. mag men de "auteur" Stern zien als de schepper van het auctoriele medium "ik", zoals dit in de 19de-eeuwse roman herhaaldelijk voorkwam. Niettemin zal de huidige lezer uiteraard aan Multatuli zelf denken, met name wanneer deze uitvalt met bitter commentaar'.

Deze uitgave wil de lezer in staat stellen tot een eerste kennismaking met Multatuli en zijn *Havelaar*. De prijs is gelukkig onwaarschijnlijk laag gehouden.

E.F.⁺

+ Toevoeging: Op de valreep verscheen de *Havelaar* ook in de Salamander-reeks. Een complete heruitgave van de 5de druk, met de aantekeningen. Nawoord J.J. Oversteegen. f 12.50.

Ingezonden

Geachte redactie,

Nu U intussen ongetwijfeld Rob Nieuwenhuys' boek 'Komen en blijven' zult hebben gezien en gelezen, en in het derde hoofdstuk 'De theejonkers van de Preanger' met het 'album van Mientje'¹ hebt kennis gemaakt, is de tijd aangebroken om af te rekenen met één van de apocriefe Multatuli foto's in het boek 'De raadselachtige Multatuli' van Willem Frederik Hermans (1976).

Wat is namelijk het geval:

Toen ik in 1974 het 'album van Mientje' in handen kreeg en geleidelijk aan de portretten er in trachtte te identificeren, wees een familielid mij op de gelijkenis van de persoon op bijgaande foto met Multatuli. Daar de foto's in het 'album van Mientje', die alle in de Preanger spelen, van vóór september 1862 zijn, en Multatuli voor het laatst nog in 1857 in Indië was, leek dit een interessante mogelijkheid. Maar de daar over benaderde leden van het Multatuli-Genootschap zagen de gelijkenis niet zitten. Het enige dat was bereikt, was dat een kopie van deze foto een plaats had gevonden in het archief van het Multatuli Genootschap, en van daaruit als apocriefe Multatuli foto in Hermans' boek verzeild is geraakt.

Om aan die status van deze foto een einde te maken, kan ik U thans mededelen, dat de persoon op deze foto, met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid, Albert Holle is, die in 'Komen en Blijven' op p.45 rechts onder voorkomt. De foto in het 'album van Mientje' is waarschijnlijk gemaakt door Albert's broer Karel Frederik Holle, of door hun aangetrouwd familielid Thomas Pryce.

Albertus Holle (1834-1885) was evenals zijn broers Adriaan (van de theeonderneming Parakan Salak) en Karel Frederik (van de theeonderneming Waspada) een zoon van Alexandrine Albertine Holle-van der Hucht, een oudere zuster van Willem van der Hucht. Albert Holle was dus een volle neef van Mientje. Ten tijde van deze foto had Albert Holle een rijstzaak in Tjiandjoer, later was hij directeur van de afdeling Moendjoel van de theeonderneming Sinagar (waarvan zijn neef Eduard Julius Kerkhoven administrateur was) en dus ook één van 'De theejonkers van de Preanger'.

Met vriendelijke groeten,

Karel A. van der Hucht

1. Wilhelmina Françoise van der Hucht (1841-1903), dochter van G.L.J. (Willem) van der Hucht, theeplanter te Parakan Salak.